

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	8
1.1. Gəlirlər və xərclər müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşmasının iqtisadi bazası kimi.....	8
1.2. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlilinin göstəricilər sistemi.....	15
1.3. Fəaliyyətin son maliyyə nəticəsi olan mənfəətin formalaşması problemləri.....	16
II FƏSİL. MILLİ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARININ TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI.....	25
2.1. Maliyyə hesabatının məlumatları əsasında vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) strukturu və dinamikasının təhlil metodikası.....	25
2.2. Əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətin icmal hesablar üzrə təhlili metodikası.....	27
2.3. Satışdan alınan mənfəətin amillər üzrə təhlili metodikası.....	40
III FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	48
3.1. Əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətə inflyasiya amilinin təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	48
3.2. Uçot siyasətinin təsərrüfat subyektlərinin mənfəət göstəricilərinin reallığına təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	65
NƏTİCƏ.....	70
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT.....	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir iqtisadi şəraitdə müxtəlif mülkiyyət növlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri tamamilə yeni iqtisadi parametrlər əsasında qiymətləndirilir, makro və mikro indikatorlar sistemində maya dəyəri, mənfəət və rentabellik kimi obyektiv dəyər göstəricilərinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Çünki, maya dəyəri, mənfəət və rentabellik göstəriciləri müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini bilavasitə xarakterizə etməklə kapitaldan istifadənin intensivliyini və səmərəliliyini qiymətləndirməyə, istehsalın zərərsizlik səviyyəsini müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır. Məhz bu baxımdan istehsalın inkişafının sürətləndirilməsində və onun iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan və təsərrüfat subyektlərinin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, istehlak, yığım və digər xüsusi təyinatlı fondların formalaşması üçün başlıca mənbə rolunu oynayan mənfəət göstəricisi müasir dövrdə müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas keyfiyyət parametri hesab olunur.

Doğrudan da, mənfəəti yaradan amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı prosedurasının yuxarıda qeyd olunan problemin həllində nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, o bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən maliyyə nəticələrinin təhlili metodikasına daha geniş yer verilməsinə və bu zaman iqtisadi və vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) kimi anlayışlar, onların formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin müasir konsepsiyaları və modellərinin öyrənilməsi daha çox diqqət tələb edir. Ona görə də, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin kompleks təhlili metodikasının geniş göstəricilər sistemini əhatə etməsi, iqtisadi, sosial, texniki və texnoloji amillərin mütləq nəzərə alınması, mənfəətin formalaşmasının müasir konsepsiyaları və modelləri əsasında mühasibat uçotu və hesabatlarının milli və beynəlxalq standartlarının tələbləri nəzərə alınmaqla onun tədqiqi proseduralarının təkmilləşdirilməsi müasir bazar münasibətləri şəraitində məqsəddə-

uyğun hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəətin təhlili metodikasının qeyd olunan istiqamətdə işlənilib hazırlanması idarəetmədə taktiki və strateji problemlərin həll edilməsi, bazarın tələbatına və özünün istehsal potensialına uyğun məhsul istehsalı və satışı prosesində işgüzar tərəfdaşın düzgün seçilməsi, bütün növ risklərin və xüsusi mülkiyyətin mövcud olduğu hazırkı şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son nəticəsi hesab olunan mənfəətin mütləq məbləğinin dəqiq müəyyən olunmasına və onun formalaşmasına bilavasitə təsir edən daxili və xarici amillərin təsirinin düzgün hesablanmasına və qiymətləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Məhz bu baxımdan, yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla ümumi vergiqoymadan əvvəl mənfəətinin (balans mənfəətinin) iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasına müasir təsərrüfatçılıq formalarının tələblərinə cavab verən yeni aspektlərin əlavə edilməsi tamamilə məntiqli və qanunauyğun görünür. Çünki, belə bir metodika həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditorlar və investorlar üçün vacib olmaqla, iqtisadi və vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə təsərrüfat subyektlərinin potensial imkanını müəyyən etməyə və müəssisənin maliyyə «sağlamlığını» dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Maliyyə uçotu və təhlilinin əsas tərkib hissəsi hesab olunan müəssisənin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinin nəzəri və praktika məsələləri respublikamızın iqtisadçı alimlərindən S.M. Səbzəliyev, Q.Ə. Abbasov, H.I.Nmazəliyev, İ.M.Mahmudov, H.A.Cəfərli, N.M.İsmayılov, R.N.Kazımov, məşhur rus iqtisadçı alimlərindən A.D.Şeremetin, M.I.Bakanovun, V.Q.Artemenkonun, V.İ.Kovolyevin, L.V.Donstovanın, O.V.Efimovanın, M.M Qlazovun, və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Lakin müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi üçün xarici ölkələrin təcrübəsini respublikamızın praktikasında tətbiq zamanı respublikamızın müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar dissertasiya işi mövzusunun aktuallığını, tədqiqatın məqsədlərini və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi təşkilatın istehsal və

kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab olunan mənfəət və rentabelliyyənin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, onun sistemli və kompleks təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik, elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Məhz buna görə də, dissertasiya işində tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr kompleksinin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- bütövlükdə təşkilat üzrə və onun daxili struktur bölmələri üzrə mənfəət paqnozunun yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;
- satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəətin keçən dövrə nisbətən paqnoz üzrə və faktiki artım templərinin müəyyən edilməsi. Paqnoz üzrə artım templərinin müəyyən edilməsi paqnoz-plan tapşırıqlarının gərginlik dərəcəsini qiymətləndirməyə şərait yaradır, faktiki (həqiqi) artım templərinin müəyyən edilməsi isə satışdan alınan mənfəətin balans mənfəəti və xalis mənfəətin göstəricilərinin dinamikasını müşahidə etmək imkanı yaradır;
- biznes-planın yerinə yetirilməsi dərəcəsini və satışdan alınan mənfəətin balans mənfəəti və xalis mənfəət göstəriciləri dinamikasını müəyyən edən amillərin təhlili;
- ayrı-ayrı daxili struktur bölmələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin təşkilatın biznes-planının yerinə yetirilməsi göstəricilərinə, habelə satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəət göstəriciləri dinamikasına təsirinin aşkar edilməsi;
- satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəət məbləğlərinin artırılmasının mümkün olan ehtiyatlarının müəyyən edilməsi;
- istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə daxili ehtiyatların aşkar edilməsi və onlardan istifadənin təşkili, idarəetmə qərarlarının hazırlanması.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Dissertasiya işinin predmeti maliyyə nəticələrinin təhlilinin nəzəri və metodiki problemlərinin araşdırılması, mənfəət və rentabelliyyənin sistemli tədqiqi metodikasının təkmilləşdirilməsi üçün yeni aspektdə əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaq hesab olunur. Tədqiqat obyektı kimi Kommersiya təşkilatları («Azneftkimyamaş» ASC) seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını «Azərbaycan Respublikasının Vergi

Məcəlləsi», «Mühasibat uçotu haqqında», «Auditor xidməti haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunlar, Nazirlər Kabinetinin və Maliyyə Nazirliyinin uçot və hesabatın hüquqi tənzimlənməsinə dair digər normativ sənədləri, Azərbaycan, xarici və post-sovet məkanı ölkələrinin görkəmli iqtisadçı alimlərinin və praktiklərinin maliyyə nəticələrinin təhlilinə və onun metodoloji, konseptual və metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanmasına dair elmi-tədqiqat işləri təşkil edir. Dissertasiya işində obyektiv gerçəkliyin dərk olunma metodundan, iqtisadi təhlilin qruplaşdırma, müşahidə, müqayisə, zəncirvari yerdəyişmə, fərq, balans əlaqələndirmə və digər üsullarından geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində Milli Uçot Standartlarının tətbiqi ilə əlaqədar qüvvədə olan normativ sənədlərdən, «Azneftkimyamaş» Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin maliyyə hesabatlarının məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılan tədqiqat nəticəsində elmi yeniliyə malik bir sıra nəzəri və praktiki nəticələr əldə edilmişdir:

- təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab olunan mənfəətin formalaşmasının nəzəri, metodoloji, konseptual və metodiki problemləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirilir;

- istehsal və kommersiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin mərhələlər üzrə təhlilinin iqtisadi parametrlər sistemi işlənilib hazırlanır və onların digər dəyər göstəriciləri ilə kəmiyyət və keyfiyyət əlaqələri aşkarlanır;

- mənfəət və rentabelliyn səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin yeni variantda təsnifatı verilir;

- mənfəət və rentabelliyn qüvvədə olan müasir təhlili metodikasına sistemli şəkildə yanaşılır, onun beynəlxalq təcrübə baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər işlənilib hazırlanır;

- mənfəət, kapitalın artımı və pul vəsaitlərinin hərəkətinin qarşılıqlı əlaqəsi sistemli şəkildə nəzərdən keçirilir;

- mənfəətə təsir göstərən inflyasiya amilinin təsiri öyrənilərək təhlil edilir və onun qiymətləndirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər işlənilib hazırlanır.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış araşdırma və tədqiqatlar, əldə olunmuş nəzəri və praktiki nəticələr müxtəlif mülkiyyət növlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərində mənfəət və rentabelliyn təhlili metodikasının səmərəli təşkilinə, onun

nəzəri, metodoloji, konseptual və metodiki problemlərinin sistemli şəkildə həll olunmasına və müəssisənin maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasına əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, dissertasiya işində irəli sürülən təkliflərin tətbiqi maliyyə nəticələrinin təhlilinin səmərəli mexanizminin yaradılmasını, mənfəət və rentabelliyin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, hesablanması, qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin zəruri aspektlərinin seçilməsini təmin edə bilər.

Magistr dissertasiyasının quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, habelə işin sonunda verilən istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 76 səhifədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin « Müasir şəraitdə maliyyə nəticələrinin təhlilinin nəzəri və metodoloji əsasları» adlanan birinci fəslində gəlirlər və xərclərin müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşmasının iqtisadi bazası kimi mahiyyəti şərh edilməklə təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəticələrinin təhlilinin göstəricilər sistemi verilmiş, müasir şəraitdə fəaliyyətin son maliyyə nəticəsi olan mənfəətin formalaşması problemləri araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin « Milli mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi şəraitində maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası» adlanan ikinci fəslində maliyyə nəticələrinin təhlili metodikasına, maliyyə hesabatının məlumatları əsasında vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) strukturu və dinamikasının təhlil metodikası geniş yer verilmiş və əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətin icmal hesablar üzrə təhlili aparılmış, satışdan alınan mənfəətin amillər üzrə təhlili metodikası verilməklə konkret məlumatlar əsasında onların təhlili metodikası ətraflı şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin «Müasir şəraitdə maliyyə nəticələrinə təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi istiqamətləri» adlanan üçüncü fəslində əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətə inflyasiya amilinin və uçot siyasətinin təsərrüfat subyektlərinin mənfəət göstəricilərinin reallığına təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi problemləri nəzərdən keçirilmişdir.

I FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Gəlirlər və xərclər müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşmasının iqtisadi bazası kimi

Kommersiya təşkilatlarının maliyyə nəticələrinin formalaşmasının iqtisadi əsası onların gəlirlərindən və xərclərindən ibarətdir. Onların mahiyyəti və tərkibi mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlərlə müəyyən edilir.

Gəlirlər və xərclər haqqında əsas müddəalar 1.1 cədvəlində təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1.1

Təşkilatın gəlirlərinin və xərclərinin mahiyyəti və tərkibi

Əsas anlayışlar	«Təşkilatın gəlirləri»	«Təşkilatın xərcləri»
1	2	3
Gəlirlərin və xərclərin mahiyyəti	Təşkilatın gəlirləri aktivlərin daxil olması və (və ya) öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində həmin təşkilatın kapitalının artmasını təmin edən (iştirakçıların payları istisna olmaqla) <i>iqtisadi səmərənin artmasından</i> ibarətdir.	Təşkilatın xərcləri aktivlərin çıxılması və (və ya) öhdəliklərin yaranması nəticəsində həmin təşkilatın kapitalının azalması ilə nəticələnən (iştirakçıların qərarı ilə payların azalması istisna olmaqla) <i>iqtisadi səmərənin azalmasından</i> ibarətdir.
Gəlirlərin və xərclərin tərkibi	Təşkilatın fəaliyyətinin xarakterindən, həyata keçirilməsi şəraitindən və istiqamətlərindən asılı olaraq gəlirlər və xərclər aşağıdakılara bölünür:	
	a) adi fəaliyyət növlərindən alınan gəlirlər; b) adi əməliyyat gəlirləri; c) satışdan kənar gəlirlər; ç) fəvqəladə gəlirlər.	a) adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər; b) adi əməliyyat xərcləri; c) satışdan kənar xərclər; ç) fəvqəladə xərclər.
Adi fəaliyyət növləri üzrə gəlirlər və xərclər	Adi fəaliyyət növləri üzrə gəlirlər məhsulun və malların satışından alınan mədaxildən, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar daxil olmalardan ibarətdir. Mədaxil mühasibat uçotuna pul vəsaitlərinin və digər əmlakın daxil olmalarının həcminə və (və ya) debitor borclarının kəmiyyətinə bərabər pul ifadəsində hesablanmış məbləğlə qəbul edilir.	Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər məhsulun hazırlanması və satışı ilə, malların əldə edilməsi və satılması, habelə işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar xərclərdən ibarətdir. Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər mühasibat uçotuna pul və digər formada ödənişlərin həcmində və ya kreditör borclarının miqdarına bərabər pul ifadəsində hesablanmış məbləğlə qəbul edilir.

<p>Əməliyyat gəlirlərinin və xərclərinin tərkibi</p>	<p>a) təşkilatın aktivlərinin ödənişli əsasda müvəqqəti istifadəyə (müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə) verilməsilə əlaqədar daxil olmalar; b) ixtiralara, sənaye nümunələrinə dair potensial və intellektual (əqli) mülkiyyətin digər növləri üzrə yaranan hüquqların ödənişli əsasda təqdim edilməsilə əlaqədar daxil olmalar; c) digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirak etməklə əlaqədar daxil olmalar (qiymətli kağızlar üzrə faizlər və digər gəlirlər daxil olmaqla) və təşkilatın birgə fəaliyyəti (sadə şəriklik müqaviləsi üzrə) nəticəsində alınmış mənfəət;</p>	<p>a) təşkilatın aktivlərinin ödənişli əsasda müvəqqəti istifadəyə (müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə) verilməsilə əlaqədar xərclər; b) ixtiralara, sənaye nümunələrinə dair potensial və intellektual (əqli) mülkiyyətin digər növləri üzrə yaranan hüquqların ödənişli əsasda təqdim edilməklə əlaqədar xərclər; c) digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirak etməklə əlaqədar xərclər;</p>
	<p>ç) əsas vəsaitlərin və pul vəsaitlərindən (xarici valyutadan başqa) fərqli digər aktivlərin, məhsulların, malların satışından alınan daxil olmalar; d) digər təşkilatlara pul vəsaitlərinin istifadəyə verilməsinə görə alınmış faizlər, habelə pul vəsaitlərinin bankda saxlanmasına görə faizlər; e) -</p>	<p>ç) əsas vəsaitlərin və pul vəsaitlərindən (xarici valyutadan başqa) fərqli digər aktivlərin, malların, məhsulların satışı, sıradan çıxması və digər silinməsi ilə əlaqədar xərclər; d) təşkilata pul vəsaitlərinin (kreditlərin, istiqrazların) istifadəyə verilməsinə görə ödənilən faizlər; e) kredit təşkilatlarının göstərdiyi xidmətlərin haqqının ödənilməsilə əlaqədar xərclər;</p>
	<p>ə) - f) digər əməliyyat xərcləri.</p>	<p>ə) mühasibat uçotu qaydalarına uyğun olaraq yaradılan qiymətləndirmə ehtiyatlarına (şübhəli borclar üzrə ehtiyatlara, qiymətli kağızlara pul qoyulmasının təmin edilməsi üçün və s. ayırmalar) f) digər əməliyyat xərcləri.</p>
<p>Maliyyə gəliri və xərclərinin tərkibi</p>	<p>a) müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimələr; penyalar, dəbbələmə pulları; b) əvəzsiz (müftə) alınmış aktivlər, o cümlədən bağışlama müqaviləsi üzrə; c) təşkilata dəymiş zərərlərin ödənilməsi üzrə daxil olmalar; ç) hesabat ilində aşkar edilmiş keçən illərin mənfəəti; d) iddia müddəti keçmiş kreditor və deponent borclarının məbləği; e) kurs fərqləri; ə) aktivlərin əlavə qiymət-ləndirilməsi məbləği;</p>	<p>a) müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimələr, penyalar, dəbbələmə pulları; b) - c) təşkilat tərəfindən vurulmuş zərərlərin ödənilməsi; ç) hesabat ilində qəbul edilmiş keçən illərin zərərləri; d) iddia müddəti keçmiş debitor borclarının, alınması real olmayan digər borcların məbləği; e) kurs fərqləri; ə) aktivlərin qiymətinin azaldılması məbləği;</p>

	f) - g) satışdan kənar digər gəlirlər.	f) xeyriyyəçilik fəaliyyətilə əlaqədar vəsaitlərin (haqqların, ödəmələrin və s.) köçürülməsi, idman və mədəni – maarif tədbirlərinin həyata keçirilməsi xərcləri; g) satışdan kənar digər xərclər.
Fövqəladə gəlirlərin və xərclərin tərkibi	Fövqəladə gəlirlər təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə hadisələrinin nəticələri kimi yaranan daxilolmalardan: sığorta ödəmələrindən, bərpa edilməyə və sonrakı istifadəyə yararlı olma-yan aktivlərin silinməsindən qalan maddi sərvətlərin dəyərindən v s. ibarətdir.	Fövqəladə xərclər təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə hadisələrinin (təbii fəlakətlərin, yanğınların, qəzaların, əmlakın milliləşdirilməsinin və s.) nəticələri kimi yaranan xərclərdən ibarətdir.
Gəlirlərin və xərclərin qəbul edilməsi şərtləri	Mədxil mühasibat uçotunda aşağıdakı şərtlər olduqda qəbul edilir: a) təşkilatın bu mədxilin alınmasına konkret müqavilədən irəli gələn yaxud digər müvafiq surətdə təsdiqlənmiş hüquqi vardır; b) mədxilin məbləği müəyyən edilə bilər; c) konkret əməliyyat nəticəsində təşkilatın iqtisadi faydalarının artması əminliyi var. Bu əminlik təşkilat ödənilmə üçün aktiv aldığı zaman yaxud aktivlərin alınmasına münasibətdə qeyri - müəyyənlik olmadığı halda mövcud olur;	Xərclər mühasibat uçotunda aşağıdakı şərtlər olduqda qəbul edilir: a) xərc konkret müqaviləyə, qanunvericilik və normativ aktların tələblərinə, işgüzar dövriyyə qaydalarına (adət-lərinə) uyğun olaraq əmələ gəlir; b) xərcin məbləği müəyyən edilə bilər; c) konkret əməliyyat nəticəsində təşkilatın iqtisadi faydalarının azalması yəqinliyi var. Bu yəqinlik təşkilat aktivi verdiyi yaxud aktivin verilməsinə münasibətdə qeyri – müəyyənlik olmadığı halda mövcud olur;
	ç) məhsula (mala) mülkiyyət (sahiblik, istifadə və sərəncam) hüququ təşkilatdan alıcıya keçmişdir, işi sifarişçi qəbul etmişdir, xidmət göstərilmişdir; d) -	ç) amortizasiya köhnələn aktivlərin dəyəri, faydalı istifadə müddəti və təşkilatın qəbul etdiyi amortizasiya hesablamaları üsulları əsasında müəyyən edilən amortizasiya ayrılımlarına əsaslanan xərc kimi qəbul edilir; d) bu əməliyyatla əlaqədar ödənilmiş və ya ödəniləcək xərclər müəyyən edilə bilər.
	Təşkilat mühasibat uçotunda uzun müddətdə yerinə yetirilən işlər, göstərilən xidmətlər, uzun müddətə hazırlanan məhsulların satışı üzrə mədxili iş, xidmət, məhsul hazır olduqca yaxud bütövlükdə işin yerinə yetirilməsi, xidmət göstərilməsi, məhsul hazırlanması başa çatdıqda qəbul edilə bilər.	Mədxil, əməliyyat yaxud digər gəlirlər almaq niyyətindən və xərcin həyata keçirilməsi formasından (pulla, natural və digər formada) asılı olmayaraq xərclər mühasibat uçotunda qəbul edilməlidir.

	<p>Əgər məhsulun satışından, işin yerinə yetirilməsindən, xidmət göstərilməsindən mədaxilin məbləği müəyyən edilə bilməzsə, onda o, mühasibat uçotunda bu məhsulun hazırlanması, bu işin yerinə yetirilməsi, bu xidmətin göstərilməsi üzrə gələcəkdə təşkilata ödəniləcək xərclərin mühasibat uçotunda qəbul edilmiş ölçüsündə nəzərə alınır.</p>	<p>Pul vəsaitlərinin ödənilməsinin və ya xərclərin həyata keçirilməsinin digər formasının (təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının müvəqqəti müəyyənliyi ehtimalının) faktiki vaxtından asılı olmayaraq, xərclər mövcud olduğu hesabat dövründə qəbul edilir.</p> <p>Əgər təşkilat icazə verilmiş hallarda məhsulun və malların satışından alınan mədaxilin göndərilmiş məhsul, buxarılmış mal, yerinə yetirilmiş iş, göstərilmiş xidmət üzrə sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqları verildikcə deyil, pul vəsaitləri daxil olandan və digər ödəniş formasından sonra nəzərə alınması qaydasını qəbul etmişdirsə, onda xərclər borcların ödənilməsindən sonra qəbul edilir.</p>
--	---	---

Kommersiya təşkilatı anlayışı istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi kimi mənfəət alınmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsinin 43-ci maddəsində deyilir: “Hüquqi şəxslər fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olan (kommersiya hüquqi şəxsləri) və ya əsas məqsəd mənfəət götürməkdən ibarət olmayan və götürülən mənfəəti iştirakçıları arasında bölüşdürməyən (qeyri - kommersiya hüquqi şəxsləri) qurumlar ola bilər”.

Mənfəət – təşkilatın işinin səmərəliliyinin ən mühüm iqtisadi göstəricisidir. Onun məbləğinin dəyişməsində təşkilatın fəaliyyətinin bütün tərəfləri:

- 1) malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsal və satışı həcmələrinin azalması və ya artması;
- 2) təşkilatın malik olduğu ehtiyatlardan (maddi, əmək ehtiyatlarından, əsas fondlardan və s.) səmərəli yaxud səmərəsiz istifadə edilməsi;
- 3) rəqabətlə əlaqədar satış bazarlarında qiymət siyasəti;
- 4) maliyyə əməliyyatlarının (pul vəsaitlərilə, qiymətli kağızlarla) səmərəliliyi;
- 5) əmlak üzrə əqdlərin (sazişlərin) səmərəliliyi;
- 6) digər təşkilatların fəaliyyətində iştirakın səmərəliliyi;
- 7) debitor borclarının idarə edilməsinin səmərəliliyi;
- 8) təsərrüfatsızlıq sayəsində zərərlərin (kontragentlərlə müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimələrin, penyalaların, dəbbələmə pullarının, digər təşkilatlara

vurulmuş zərərlərin əvəzinin ödənilməsinin və s.) olması və ya olmaması aydınlaşdırılır.

İdarəetmənin icraçı orqanı (baş direktor, direktorlar şurası) əsas fəaliyyət üzrə zərərli əməliyyatların, daşınmaz əmlak, valyuta və digər əmlak üzrə zərərli sazişlərin yaranması səbəblərini təşkilatın mülkiyyətçilərinə (səhmdarlarına) izah etməlidir.

Mənfəətlər (zərərlər) 801-ci – “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabında ilin əvvəlindən başlayaraq artan yekunla nəzərə alınır:

- kredit üzrə – mənfəətlər, gəlirlər;
- debet üzrə – zərərlər, xərclər.

Mənfəətin göstəriciləri mühasibat hesabatında “Mənfəət və zərər haqqında hesabat” üzrə formada təqdim edilir.

Mənfəət – kommersiya təşkilatlarında investisiyaların, habelə şəxsi heyətin maddi həsləndirilməsinin və sosial ödəmələrin ən mühüm mənbəyidir.

Hesabat ilinin və keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti təşkilatın öz dövriyyə kapitalının artırılması üçün istifadə edilir, yəni onun bazarda davamlılığının və ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1) bütövlükdə təşkilat üzrə və onun daxili struktur bölmələri üzrə mənfəət planının yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;

2) satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəətin keçən dövrə nisbətən plan üzrə və faktiki artım templərinin müəyyən edilməsi. Plan üzrə artım templərinin müəyyən edilməsi plan tapşırıqlarının gərginlik dərəcəsini qiymətləndirməyə şərait yaradır, faktiki (həqiqi) artım templərinin müəyyən edilməsi isə satışdan alınan mənfəətin balans mənfəəti və xalis mənfəətin göstəricilərinin dinamikasını müşahidə etmək imkanı yaradır;

3) biznes-planın yerinə yetirilməsi dərəcəsini və satışdan alınan mənfəətin balans mənfəəti və xalis mənfəət göstəriciləri dinamikasını müəyyən edən amillərin təhlili;

4) ayrı-ayrı daxili struktur bölmələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin təşkilatın biznes-planının yerinə yetirilməsi göstəricilərinə, habelə satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəət göstəriciləri dinamikasına təsirinin aşkar edilməsi;

5) satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəət məbləğlərinin artırılmasının mümkün olan ehtiyatlarının müəyyən edilməsi;

6) istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə daxili ehtiyatların aşkar edilməsi və onlardan istifadənin təşkili, idarəetmə qərarlarının hazırlanması.

İqtisadi təhlil istehsalatın daxili ehtiyatlarının müəyyən edilməsi və onlardan istifadə üzrə işi təşkil etmək üçün yardımçı olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq onlara iqtisadi qiymət vermək, sonra isə idarəetmə qərarlarının hazırlanması mərhələsinə keçmək lazımdır. Təhlillə məşğul olan analitik istehsalın idarə edilməsi üzrə qərarların variantlarını hazırlamalıdır. Bunun üçün hansı dəyişikliklərin baş verməsini və onların xarakterini bilmək lazımdır. Həmçinin dəyişikliklərin meylini (tendensiyasını) da izləmək lazımdır. Onlar mənfi və artan ola bilər, onda bu meylin inkişafına mane olan və yekunda belə meyllərin azalmasına gətirib çıxaran tədbirlər görmək lazımdır. Mənfi, lakin sönən xarakter daşıyan kənarlaşmalar ola bilər. Bu o deməkdir ki, istehsalın idarə edilməsi gedişində əvvəllər görülmüş tədbirlər təşkilatda vəziyyətin yaxşılaşmasına kömək edir. Bu halda belə tədbirlər görülməsini davam etdirmək və dəstəkləmək, lazım olduqda onların təsirini gücləndirmək lazımdır.

Rentabellik göstəricilərinin təhlilinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

1) məhsulun rentabelliği göstəriciləri və kommərsiya təşkilatlarında rentabelliğın göstəricilər sistemi üzrə planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;

2) məhsulun rentabelliği və kommərsiya təşkilatının rentabelliği göstəricilərinin dinamikasının təhlili;

3) məhsulun rentabelliği və kommərsiya təşkilatının rentabelliği göstəricilərinin dinamikasını şərtləndirən amillərin təhlili;

4) məhsulun rentabelliğinin və kommərsiya təşkilatının rentabelliğinin yüksəldilməsinin mümkün olan ehtiyatlarının aşkar edilməsi.

Maliyyə təhlil zamanı müxtəlif informasiyalardan istifadə edilir ki, onların sırasında maliyyə hesabatları və mühasibat uçotu məlumatları aparıcı yer tutur. Həmin informasiya mənbələrində iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti haqqında ən mühüm və mötəbər məlumatlar əks olunur. Bu məlumatlar informasiyanın qruplaşdırılmasının elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmış prinsipləri əsasında hesabat formalarına və uçot

registrlərinə (cədvəllərinə) yazılı daxil edilir. Hesabat kommersiya fəaliyyəti haqqında toplu informasiyadır, çünki orada nəticələr yekunlaşdırılmış olur və ümumiləşdirilmiş göstəricilərlə ifadə edilir.

Maliyyə (mühasibat) hesabatı – təşkilatın hesabat tarixinə əmlak və maliyyə vəziyyətini, habelə hesabat dövrü ərzində onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir.

Maliyyə (mühasibat) hesabatının təqdim edilməsi qaydası, həcmi və tərkibi Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli 716-IIQ sayılı qanunu ilə (sonralar “Mühasibat uçotu haqqında” qanun); nizamlanır.

Mili Mühasibat Uçot Standartlarına uyğun olaraq mühasibat (maliyyə) hesabatlarının məcmusu aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mühasibat balansı;
- Mənfəət və zərər haqqında hesabat;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- Uçot siyasəti və izahlı qeydlər.
- Əgər təşkilat mütləq auditdən keçməlidir (Azərbaycan Respublikasının “Auditor xidməti haqqında” qanununa uyğun olaraq), maliyyə hesabatının mötəbərliyini təsdiqləyən auditor rəyi.

Əgər təşkilat maliyyə hesabatının auditini öz təşəbbüsü ilə aparmışdırsa, onda auditor rəyi də maliyyə hesabatının tərkibinə daxil edilə bilər.

Maliyyə hesabatları və mühasibat uçotunun məlumatları maliyyə təhlil üçün əsas informasiya mənbələridir, çünki:

- maliyyə hesabatında və mühasibat uçotunda təşkilat haqqında ən mühüm və mötəbər məlumatlar əks edilir;
- hesabatda və uçot cədvəllərində informasiya müəyyən surətdə sistemləşdirilmişdir, qruplaşdırılmışdır;
- uçotda və hesabatda göstəricilərin müəyyən edilməsi və əks olunması metodikası birinci səviyyəli normativ sənədlərlə, Azərbaycan Respublikası

Hökumətinin qərarları ilə və Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın qərarları, Vergilər Nazirliyinin əmrlərilə tənzimlənmişdir.

1.2. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlilinin göstəricilər sistemi

Kommersiya təşkilatlarının maliyyə nəticələrinin maliyyə (mühasibat) hesabatında formalaşması (təşəkkülü) barədə informasiyanın əks etdirilməsi üçün “Mənfəət və zərər haqqında hesabatda” nəzərdə tutulmuşdur. 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartında bu hesabatların nümunəvi formalar təsdiq edilmişdir, 1 №-li Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartında isə onların strukturları məzmunu üzrə minimum tələblər açıqlanır.

Hesabat göstəricilərinin kodlaşdırılması qaydası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsinin və Azərbaycan Respublikası Maliyyə nazirliyinin müvafiq əmrləri ilə müəyyən edilmişdir.

Planlaşdırma, uçot və iqtisadi təhlil zamanı mənfəət göstəricilərinin “Mənfəət və zərər haqqında hesabatda” (4 və 5 sayılı əlavədə) təqdim edilmiş aşağıdakı sistemindən istifadə edilir:

- 1) ümumi mənfəət;
- 2) əməliyyat mənfəəti (zərəri) (satışın nəticələri);
- 3) vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər), (balans mənfəəti);
- 4) hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər).

1. Ümumi mənfəət (satışın nəticələri) iqtisadi mənasına görə marjinal (fərqli) gəlir göstəricisinə yaxındır. O, əsas əməliyyat gəlirindən (malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından) alınan mədaxillə (netto) (ƏDV, aksiz və analogi öhdəlik ödənişləri çıxılmaqla) satışın maya dəyəri (satılmış malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyəri) arasında fərq kimi hesablanır (4 sayılı forma üzrə: maddə 60 – maddə 70). 4 sayılı formada o, ümumi mənfəət sətirində əks etdirilir. 1

2. Əməliyyat mənfəəti (zərəri) (satışın nəticələri) – təşkilatın əsas fəaliyyətindən alınan maliyyə nəticəsidir. 4 sayılı formada o, əməliyyat mənfəəti (zərəri) sətirində göstərilir.

3. Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) (BM) təşkilatın fəaliyyətinin bütün növləri üzrə məcmu maliyyə nəticəsidir. 4 sayılı formada o, vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər) sətirində göstərilir. Bu göstərici belə hesablanır: vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) = ümumi mənfəət (satışın nəticələri) + sair əməliyyat gəlirlər – kommersiya xərcləri – inzibati xərclər - sair əməliyyat xərclər + fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəətlər - fəaliyyətin dayandırılmasından zərərlər + əməliyyat mənfəəti - əməliyyat zərəri + maliyyə gəlirləri – maliyyə xərcləri + asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində pay - asılı və birgə müəssisələrin zərərlərində pay.

4. Hesabat dövründə xalis mənfəət (XM) – cari mənfəət vergisi (CMV) hesablandıqdan sonra, və təxirə salınmış vergi aktivlərini (TVA) və təxirə salınmış vergi öhdəliklərini (TVÖ) nəzərə almaqla vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) təşkilatın sərəncamında qalan hissəsidir. Xalis mənfəət aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$XM = VQM + TVA - TVÖ - CMV.$$

1.3. Fəaliyyətin son maliyyə nəticəsi olan mənfəətin formalaşması problemləri

Mənfəətin qiymətləndirmə funksiyasının mahiyyəti təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin ümumi nəticələrini əks etdirməsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman mənfəət göstəricisi konkret müəssisənin işinin qiymətləndirilməsi və onun istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin effektivlik parametrlərindən biri kimi çıxış edir. Doğrudan da, müasir dövrdə maksimum mənfəət əldə edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi sayıldığından, onun effektivlik göstəricisi rolunda çıxış etməsi və bu funksiyanı daşması tamamilə məntiqi və qanunauyğun görünür. Zənnimizcə, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin effektivlik göstəricisi funksiyasını yerinə yetirməsi müxtəlif aspektlərdən izah oluna və nəzərdən keçirilə bilər. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda mənfəətin sahibkar tərəfindən investisiya olunmuş kapitalın həcminə nisbəti göstəricisi ön plana çıxır və sözügedən iqtisadi parametr təsərrüfat subyektlərinin işinin

səmərəliliyini, onların istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyini qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır.

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, iqtisadiyyatın transformasiyası dövründə mənfəət göstəricisi qiymətləndirmə funksiyası ilə yanaşı bölüşdürmə funksiyasını da (mənfəətdən istehlak və yığım fondlarına ayırmalar, vergi formasında dövlət büdcəsinə ödəmələr, kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə və istehsalın genişləndirilməsinə məsrəflər) yerinə yetirir. Mənfəətin bölgü funksiyasına görə müəssisə kapitalının formalaşmasında bilavasitə və dolayı iştirak edən bütün subyektlər gəlir mənbəyi kimi mənfəətin daima dövriyyədə saxlanılmasında maraqlı olur. Doğrudan da, gəlir mənbəyinin qorunub saxlanılmasında maraqlı olan təsisçilər və mülkiyyətçilər mənfəətin artan hissəsini dövriyyədən çıxarmır və bir qayda olaraq daxili inkişaf üçün istifadə edir. Bu isə, öz növbəsində, uzunmüddətli dövr ərzində yüksək gəlir əldə edilməsi imkanlarını artırmaqla təsərrüfat subyektlərində kommersiya hesabının və özünümaliyyələşdirmə prinsipinin tələblərinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Məlumdur ki, təsisçilər və mülkiyyətçilər tərəfindən sərbəst bölüşdürülən xalis mənfəətin həcmnin artması və müəssisənin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin gəlirlilik səviyyəsinin yüksəlməsi xüsusi və borc kapitalı arasındakı nisbətə birincinin xeyrinə dəyişməsinə səbəb olur. Təsərrüfat subyektlərinin borc kapitalından asılılıq səviyyəsinin minimuma endirilməsi özünümaliyyələşdirmə və kommersiya hesabı prinsiplərinin tam şəkildə həyata keçirilməsinə səbəb olmaqla müəssisənin rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin artmasına əlverişli şərait yaradır. Doğrudan da, bank kreditlərindən, borc kapitalından və digər cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlərin məbləğinin ixtisar edilməsi yeni investisiyaların həyata keçirilməsi və onların maliyyələşdirilməsi üçün əlavə perspektivlər açır. Aydın ki, xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirilən investisiyaların sayının azaldılması və bank kreditlərinə görə ödənilən faizlərin məbləğinin minimuma endirilməsi müəssisənin sərəncamında qalan və müstəqil surətdə istifadə olunan xalis mənfəətin həcmnin artmasına bilavasitə imkan verir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda, mənfəət göstəricisinin müəssisənin səmərəli istehsal və kommersiya

fəaliyyəti şəraitində geniş əsasda təkrar istehsal və bölgü funksiyasını yerinə yetirdiyi bir daha aydın görünür.

Mənfəət hesabına müəssisənin rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin gücləndirilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş vermə ehtimalı yüksək qiymətləndirilən böhran vəziyyətlərindən təsərrüfat subyektlərini nisbətən az itkilərlə çıxarmağa imkan verir. Belə bir vəziyyətdə mənfəətin kapitallaşdırılması hesabına yüksək likvidli aktivlərin payının artırılması və müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin bərpa olunmasının təmin edilməsi elə də çətinlik törətmir. Doğrudan da, müasir dövrdə xalis mənfəət hesabına dövriyyə kapitalının çatışmayan hissəsi tamamlanır, təsərrüfat subyektlərinin borc kapitalından asılılıq dərəcəsi azaldılır və müəssisə əmlakının tərkibində xüsusi kapitalın payının artırılması yolu ilə şirkətin maliyyə sabitliyi möhkəmləndirilir.

Məhsul (iş və xidmətlər) satışından və digər əməliyyatlardan yaranan mənfəətin kapitallaşdırılması, kommersiya hesabı və özünümaliyyələşdirmə prinsipinin tələblərinin həyata keçirilməsi nəticəsində müəssisənin bazar qiyməti artır. Belə bir şəraitdə, ümumi kapitalla öhdəliklərin fərqi şəklində hesablanan və mühasibat balansının məlumatları əsasında qiymətləndirilən müəssisə aktivlərinin artımı xüsusi mənbələr hesabına baş verir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mənfəət yuxarıda sadalanan vəzifələrlə yanaşı, bazar münasibətləri şəraitində dövlət səviyyəsində sosial funksiya daşıyır. Çünki, müasir dövrdə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında başlıca rol oynayan mənfəətdən ayırmalar hesabına dövlət orqanları müxtəlif təyinatlı sosial proqramları həyata keçirir.

Məlumdur ki, praktikada sahibkar tərəfindən mənfəətin əldə edilməsi prosedurası sabit iqtisadi hadisə sayılmır. Doğrudan da, təcrübədə bəzi hallarda sahibkar istehsal və kommersiya əməliyyatlarına yönəltdiyi kapitaldan gəlir əldə etməyə və eləcə də müəyyən daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində onu tamamilə itirə bilər. Məhz buna görə də, sahibkar hər hansı bir işə kapital yönəldərkən ilk növbədə risk haqqında düşünür.

Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətini müşayiət edən risk daxili və xarici olmaqla iki bloka bölünür. Bir qayda olaraq, xarici risk satışın həcmində və bazarın konyunkturasında əmələ gələn gözlənilməz və nəzarət edilməsi mümkün olmayan

dəyişikliklər nəticəsində yaranır. Aydındır ki, bazar münasibətləri şəraitində belə risklər təsərrüfat subyektlərinə münasibətdə kənar faktor sayılır və onun səviyyəsinə müəssisənin sistemli şəkildə nəzarət etməsi praktiki cəhətdən mümkün olmur. Xarici risklərdən fərqli olaraq daxili risklər istehsal xərclərinin minimallaşdırılması, məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmnin və mənfəətin mütləq məbləğinin maksimallaşdırılması məqsədilə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, istehsalın təşkili və idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi sahəsində müxtəlif növ innovasiyaların həyata keçirilməsi prosesində sahibkarların və mülkiyyətçilərin bilərəkdən yol verdiyi hadisələr nəticəsində yaranır. Sonuncu tərifdən mənfəət və risk anlayışlarının biri-biri ilə proporsional asılılıqda və əlaqədə olduğu tamamilə aydın görünür. Məsələyə bu prizmadan yanaşan bir sıra iqtisadçılar mənfəəti sahibkarın daşdığı riskin və məsuliyyətin haqqı, xoşbəxt hadisənin və talehin mükafatı kimi ifadə edir.

Aydındır ki, müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin istehsal potensialının və bazar konyunkturasının dəyişməsindən asılı olmayaraq gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması və mənfəətin maksimum həddə çatdırılması bir sıra şərtlər daxilində reallaşa bilər:

a) maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə onların tərkibinin optimallaşdırılması;

b) mənfəət göstəricisi ilə sahibkar riskinin səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin araşdırılması; Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir dövrdə sahibkar tərəfindən istehsal prosesinə kapital yönəldilməsi haqqında yekun qərar risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul edilir. Məhz buna görə də, sahibkar riskinin səviyyəsinin azaldılması və idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması üçün yuxarıda sözügedən göstəricilər arasındakı funksional əlaqənin xarakterinin sistemli təhlili obyektiv zərurətə çevrilir.

c) müəssisənin istehsal, maliyyə, investisiya və kommertiya fəaliyyəti hesabına formalaşan mənfəətin yüksək keyfiyyət parametrlərinin təmin edilməsi;

d) qeyri-müəyyənlik, risk və inflyasiya amilləri nəzərə alınmaqla sahibkar tərəfindən investisiya olunan kapitala görə orta mənfəət normasının təmin olunması;

e) məhsul (iş və xidmətlər) satışından və qeyri-kommersiya əməliyyatlarından əldə olunan mənfəətin kommersiya hesabının və özünümaliyyələşdirmə prinsipinin tələblərini ödəməsi;

f) gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması və geniş əsasda inkişaf etdirilməsi.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəət göstəricisinə bir qayda olaraq səmərəlilik prizmasından baxılır və bu zaman effektivlik anlayışı təsərrüfat subyektlərinin başlıca məqsədi ilə əlaqələndirilir. Müəssisə öz gəlirlərini və xüsusi kapitalını qoruyub saxlamaq şərti ilə minimum material, əmək, maliyyə və digər xərclər sərf olunmaqla maksimum maliyyə nəticəsi əldə etdikdə, həyata keçirilən fəaliyyət səmərəli hesab edilir. Aydındır ki, təsərrüfat subyektlərinin xüsusi kapitalı sərmayə qoyuluşu hesabına artır və sahibkarlar tərəfindən həmin vəsait dövriyyədən yayındırıldıqda onun həcmi azalır. Bundan başqa, xüsusi kapitalın həcminə satış və qeyri-satış əməliyyatlarından əldə edilmiş maliyyə nəticəsi (mənfəət) də müsbət təsir göstərir. Məhz buna görə də, müasir şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyi maksimum mənfəət əldə edilməsi və gəlir mənbələrinin (xüsusi kapitalın) qorunub saxlanması kimi iki aspektdə nəzərdən keçirilir. Praktikada bu göstəricilər bir neçə hesabat dövrü ərzində digər parametrlərlə müqayisə olunmaqla dəyər ifadəsində qiymətləndirilir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan və əsas kəmiyyət indikatoru kimi xarakterizə olunan mənfəət göstəricisi xüsusi kapitaldan istifadənin effektivliyini heç də obyektiv əks etdirmir. Məsələyə bu prizmadan yanaşan iqtisadçı-alimlər və praktiklər müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilən mənfəətin qiymətləndirilməsinin digər variantlarını təklif edir və bu zaman «xüsusi kapitalın rentabelliği» göstəricisi ön plana çəkilir. Aydındır ki, maksimum pul qazanmaq məqsədini əks etdirən maliyyə nəticəsinin təsərrüfat subyektlərinin xüsusi kapitalının həcminə nisbəti şəklində hesablanan və qiymətləndirilən «xüsusi kapitalın rentabelliği» göstəricisi müəssisənin sərəncamında olan kapitalın hər pul vahidinə düşən gəlirin faizini əks etdirir.

$$\text{Xüsusi kapitalın rentabelliği} = \frac{\text{Maliyyə nəticəsi}}{\text{Xüsusi kapitalın orta illik həcmi}}$$

Lakin, praktikada kapitaldan istifadənin effektivliyinin qiymətləndirilməsi prosedurasının «xüsusi kapitalın rentabelliği» göstəricisinin hesablanması ilə başa çatdırılması iqtisadçı-alimlər tərəfindən nəzəri ədəbiyyatlarda birmənalı şəkildə vurğulanmır. Məhz buna görə də, müasir bazar münasibətləri şəraitində gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması məqsədini əks etdirən xüsusi kapital, eləcə də təsərrüfat subyektlərinin bütün kapitalı həm xüsusi və həm də borç kapitalının həcminə nisbətən qiymətləndirilir. Sözügedən bu iqtisadi parametr xüsusi kapitalın çəmi kapitalda payını göstərir və təsərrüfat subyektlərinin sabillik potensialının indikatoru hesab olunur.

$$\text{Xüsusi kapitalın payı} = \frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Ümumi kapitalın orta illik həcmi}}$$

Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin başlıca məqsədini əks etdirən və yuxarıda xüsusi vurğulanan hər iki parametr arasında müəyyən asılılıq və əlaqənin mövcud olması qeyd olunan formulalardan bir daha aydın görünür. Məlumdur ki, müasir dövrdə təsərrüfat subyektləri gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması məqsədilə əldə edilmiş mənfəətin bir hissəsini yığım fonduna yönəltməklə ümumi kapitalın tərkibində xüsusi kapitalın həcmi artırır və son nəticədə müəssisənin sabit əmlak və maliyyə vəziyyətinin təmin olunması məqsədi reallaşır. Lakin, müəssisənin mənfəətinin stabil qalması şəraitində ümumi kapitalın tərkibində xüsusi kapitalın payının artması xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Əksinə, xüsusi kapitalın həcmi azalması hesabına xüsusi kapitalın rentabelliği artır və bu zaman təsərrüfat subyektlərinin maksimum gəlir əldə etmək məqsədi daha dolğun təmin edilir. Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması məqsədinin daha çox təmin edilməsinə səbəb olan bütün əməliyyatlar təsərrüfat subyektlərinin maksimum pul qazanmaq məqsədinə münasibətdə əks nəticəyə (və ya əksinə) səbəb olur.

Bir faktı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, borç kapitalının gəlirlilik səviyyəsi onun istifadəsi üçün ödənilən faizlərin məbləğindən artıq olduqda, xüsusi kapitalın rentabelliğini çəlb edilmiş mənbələr hesabına yüksəltmək elə də cətinlik törətmir. Praktikada bu şərt yerinə yetirilmədikdə, borç kapitalından istifadəyə görə ödənilən faizlərin bir hissəsi təsərrüfat subyektlərinin xüsusi vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Belə bir vəziyyət müəssisənin xüsusi kapitalının rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmaqla, təsərrüfat subyektlərinin maksimum pul qazanmaq məqsədinin reallaşmasına imkan vermir. Bu zaman müəssisənin ümumi kapitalının tərkibində xüsusi kapitalın payının azalması prosesi baş verir. Aydınır ki, xüsusi kapitalın payının azalması təsərrüfat subyektlərinin gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması kimi prioritet məqsədinə uyğun gəlmir və bəzi hallarda müəssisənin müflisləşməsinə səbəb olur.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyinin təmin edilməsi və xüsusi kapitalın payının maksimum səviyyədə saxlanması müəssisənin mənfəət əldə etmək kimi başlıca məqsədinə xidmət edir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda, xüsusi kapitalın payının gözlənilməsi şərtilə onun rentabelliğinin təmin olunması və təsərrüfat subyektlərinin başlıca məqsədinin optimal səviyyədə saxlanması müasir dövrdə obyektiv zərurətə cevrilir. Praktikada, təsərrüfat subyektlərinin öz iqtisadi məqsədlərinə çatması səviyyəsini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün «investisiyanın gəlirliliyi» göstəricisindən istifadə olunur. Bu iqtisadi parametr «xüsusi kapitalın rentabelliği» ilə «xüsusi kapitalın payı» göstəricilərinin hasili şəklində hesablanır və qiymətləndirilir.

$$\text{Investisiyanın gəlirliliyi} = \left(\frac{\text{Xüsusi kapitalın rentabelliği} \times}{\times \text{Xüsusi kapitalın payı}} \right) = \left(\frac{\text{Maliyyə nəticəsi}}{\text{Xüsusi kapital}} \times \frac{\text{Xüsusi kapital}}{\text{Ümumi kapital}} \right)$$

$$\text{Investisiyanın gəlirliliyi} = \frac{\text{Maliyyə nəticəsi}}{\text{Ümumi kapital}}$$

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə «investisiyanın gəlirliliyi» göstəricisindən istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərinin maksimum mənfəət əldə etmək

və gəlir mənbələrini qoruyub saxlamaq kimi başlıca məqsədlərini sonadək araşdırmaq praktiki çəhətdən mümkün olmur. Zənnimizçə, belə təhlil «xüsusi kapitalın rentabelliği», «xüsusi kapitalın payı» və «investisiyanın gəlirliliği» adlı üç göstəriçidən istifadə edilməklə aparıla bilər. Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərinin xüsusi kapitalının rentabellik səviyyəsi minimum olduğu hallarda belə onun ümumi kapitalının tərkibində xüsusi kapitalın payı nisbətən yüksək ola bilər. Fikrimizçə, belə bir vəziyyət yüksək risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisənin «ehtiyatlılıq konsepsiyası»na hədsiz sadıq qaldığını və gəlir mənbələrinin qorunub saxlanması məqsədinin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində üstünlük təşkil etdiyini bir daha sübut edir. Lakin, praktikada bəzi hallarda müəssisənin ümumi kapitalının tərkibində xüsusi kapitalın payının az olmasına baxmayaraq onun rentabellik səviyyəsi yüksək ola bilər. Bu isə, öz növbəsində, müəssisə tərəfindən «gəlirlilik konsepsiyası»nın ardıcıl tətbiq olunduğunu əyani surətdə xarakterizə edir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, hər bir müəssisə özünün istehsal və kommersiya fəaliyyətində müxtəlif məqsədlər güdür və buna uyğun olaraq daha optimal konsepsiyaya sadıq qalır. Həmin optimal konsepsiya iqtisadi ədəbiyyatlarda «gəlirlilik konsepsiyası» və ya «ehtiyatlılıq strategiyası» adlanır. Ümumi kapitalın tərkibində xüsusi kapitalın cəkisi 25 faiz təşkil etdikdə bu səviyyə optimal hədd hesab olunur və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinin kifayət qədər möhkəm olduğu iqtisadi ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanır.

Aparılan nəzəri və praktiki təhlil işləri göstərir ki, müasir dövrdə mənfəət göstəriçisi əsas iqtisadi parametr kimi digər maliyyə indikatorları ilə birlikdə müəssisənin real əmlak və maliyyə vəziyyətini, onun istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirlilik səviyyəsini, eləcə də təsərrüfat subyektlərinin maksimum pul qazanmaq və gəlir mənbələrini qoruyub saxlamaq kimi başlıca məqsədinin reallaşdırılması sahəsində təşkilatın strategiyasını qiymətləndirməyə imkan verir. Aydınır ki, belə təhlil əsasında maliyyə hesabatı informasiyasının müxtəlif istifadəçiləri bloku müəssisə ilə bağlı düzgün qərar qəbul etmək imkanına malik olur. Məsələyə bu prizmadan yanaşan müxtəlif iqtisadçılar və praktiklər mənfəəti haqlı olaraq təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin effektivlik parametri kimi xarakterizə edir. Məhz buna görə də, yuxarıda sözügedən müəlliflər tərəfindən müəssisənin iqtisadi strategiyasını onun məqsədləri baxımından təhlil etmək və

qiymətləndirmək üçün «xüsusi kapitalın rentabelliği», «xüsusi kapitalın payı» və «investisiyanın gəlirliliği» göstəriciləri birmənalı şəkildə təklif olunur. Mənfəət göstəricisinə bu aspektdən baxdıqda onun maliyyə hesabatı istifadəçilərinin müxtəlif bloku üçün mühüm informasiya yükü daşdığı bir daha aydın görünür. Doğrudan da, müasir dövrdə mühasibat uçotunun təşkili proseduralarının, maliyyə hesabatının tərtibi və onun müxtəlif istifadəçilər blokuna təqdim olunmasının qayda və prinsiplərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi faktı mənfəət göstəricisinə idarəetmə sistemində xüsusi önəm verildiyini əyani şəkildə sübut edir.

II FƏSİL. MILLI MÜHASIBAT UÇOTU STANDARTLARININ TƏTBİQİ ŞƏRAITINDƏ MALIYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI

2.1. Maliyyə hesabatının məlumatları əsasında vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) strukturu və dinamikasının təhlili metodikası

«Mənfəət və zərər haqqında hesabatda» (4 və 5 saylı əlavədə) üzrə formada vergiqoymadan əvvəl mənfəət, (balans mənfəəti) iki analoji (oxşar) vaxt dövrü ərzində toplananları baxımından tərkibi barədə məlumatlar verilir. Təhlil zamanı bu məlumatlar tutuşdurulur və hər toplamanın vergiqoymadan əvvəl mənfəət məbləğinin və faizinin dəyişilməsinə necə təsir etməsini hesablamaq olar. Beləliklə, vergiqoymadan əvvəl mənfəətin amillər üzrə (faktorlu) təhlili 4 saylı formanın məlumatları əsasında aparılır. Vergiqoymadan əvvəl mənfəətin dəyişilməsi amilləri (faktorları) onun toplananlarından ibarətdir. Təhlil edilməsi üçün 2.1 cədvəlini tərtib etmək olar.

Cədvəl 2.1

Vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (Balans mənfəətinin) amilli təhlili

Sıra sayı	Vergiqoymadan əvvəl mənfəətin toplananları (dəyişmə amilləri)	Əvvəlki analoji dövrdə		Hesabat dövründə		Vergiqoymadan əvvəl mənfəətə təsiri (+, -)	
		məbləği, min man.	xüsusi çəkisi, %	məbləği, min man.	xüsusi çəkisi, %	məbləği, min man.	faizlər
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Əmiliyyat mənfəəti (satışdan alınan mənfəət)	36500	91,25	49100	87,68	+12600	+31,5
2	Maliyyə gəlirləri (alınmalı faizlər)	5400	13,50	7000	12,50	+1600	+4,0
3	Maliyyə xərcləri (ödənilməli faizlər)	-2700	-6,75	-3500	-6,25	-800	-2,0
4	Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay	-	-	-	-	-	-
5	Sair əməliyyat gəlirləri	4400	11,00	6400	11,43	+2000	+5,0

6	Sair əməliyyat xərcləri	-3700	-9,25	-3300	-5,89	+400	+1,0
7	Satışdan kənar gəlirlər	900	2,25	1000	1,78	+100	+0,25
8	Satışdan kənar xərclər	-800	-2,00	-700	-1,25	+100	+0,25
9	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət	40000	100,0	56000	100,0	+16000	+40,0

2.1 cədvəlinin 8-ci qrafasında «müqayisə edilən» adlanan faizlər hesablanmışdır. Onlar ona görə belədir ki, hər biri eyni bazaya – əvvəlki dövrün vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) məbləğinə nisbətən hesablanmışdır. 8-ci qrafanın göstəriciləri vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) hər toplananın onun dəyişilməsinin ümumi faizinə təsirinin faizini əks etdirir.

Hesabat dövründə vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) məbləği 56000 min manat təşkil etmişdir. O, əvvəlki dövrdə müqayisədə 16000 min manat və ya 40% artmışdır. Vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) artmasına səbəb olan əsas amil – əsas fəaliyyətdən alınan mənfəətin artımıdır. Sonuncunun hesabına Vergiqoymadan əvvəl mənfəət 12600 min manat və ya 31,5% artmışdır. Əhəmiyyətinə görə ikinci amil – əmlakla aparılan əqdlər (sazişlər) hesabına mənfəətin artmasıdır: sair əməliyyat gəlirləri mühasibat üzrə mənfəətin 2000 min manat və ya 5% artımını təmin etmişdir və eyni zamanda sair əməliyyat xərcləri 400 min manat azalmışdır, bu işə, müvafiq olaraq, vergiqoymadan əvvəl mənfəəti (balans mənfəətinin) 1% artırmışdır. Əhəmiyyətinə görə növbəti amil – maliyyə əməliyyatları üzrə gəlirlərin yüksəlməsidir: alınmalı faizlər balans mənfəətinin 1600 min manat və ya 4% artmasını təmin etmişdir.

Analoji sürətdə balans mənfəətinin dəyişilməsinin qalan amillərini şərh etmək olar. Sonrakı təhlil vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) hər bir tərkib elementinin ətraflı öyrənilməsinə yönəlməlidir. Bu məqsədlə mühasibat uçotu məlumatlarından («Ümumi mənfəət (zərər) üzrə 801-cı hesabın debet və kredit əməliyyatlarının qeydləri) istifadə etmək lazımdır. Ətraflı təhlil zamanı maliyyə əməliyyatlarından məhz hansı faizlər alınmasını (hesablamasını) müəyyən etmək olar. Sair əməliyyat gəlirləri və xərcləri üzrə əmlakla məhz hansı

əməliyyatlar aparılmasını, zərərli əqdlərin olub-olmamasını aydınlaşdırmaq arzu edilmişdir. Əgər belələri olmuşdursa, onda onların təşəbbüskarının kim olmasını, zərərlərin hansı səbəbdən baş verməsini və onların təqsirkar şəxslərin hesabına ödənilməsinin mümkün olmasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Keçmiş illərin borclarının və zərərlərinin silinməsinə sərf olunmuş satışdan kənar xərclər, ödənilmiş cərimələr, penyalər, dəbbələmə pulları çox dəqiq surətdə öyrənilməlidir. Satışdan kənar zərərlərin bütün növləri üzrə təqsirkar şəxsləri müəyyən etmək, habelə gələcəkdə belə zərərlərə yol verilməməsi üzrə təşkilati-texniki tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmək məqsədəuyğundur.

2.2. Əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətin icmal hesablar üzrə təhlili metodikası

Malların, məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından alınan mənfəətin plan məbləğinin əsaslandırılması üçün maliyyə planının tərkibində « Əsas əməliyyatdan (satışdan) əldə edilən mənfəətin» icmal hesablar üzrə cədvəli hazırlanır.

Həmin hesablama tərtib edilən zaman aşağıdakı müxtəlif metodlardan istifadə edilə bilər:

- 1) Satışın maya dəyərinin icmal smetasının tərtib edilməsi metodikası;
- 2) Məhsulların (iş və xidmətlərin) növləri üzrə birbaşa hesablama metodu;
- 3) Ekspert qiymətləndirmələrindən istifadə etməklə analitik metodu (indeks metodu).

Satışın maya dəyərinin icmal smetası - təşkilatın maliyyə planının mühüm bölməsidir. Smetanın tərkibində aşağıdakı plan göstəriciləri müəyyən edilir:

- istehsal xərclərinin plan üzrə həcmi;
- satışın planlaşdırılan həcmi;
- satışdan alınması planlaşdırılan mənfəətin həcmi.

Əgər təşkilat bir neçə fəaliyyət növü həyata keçirirsə, onda satışın maya dəyəri smetası hər əməliyyat seqmenti üzrə ayrıca tərtib edilir. Əməliyyat seqmentlərinin tərkibində eyni cür məhsullar yaxud işlər, xidmətlər qruplar üzrə smetalara ayrıla bilər. Sonra informasiya təşkilatın ümumi xərclər smetasında birləşdirilir. Satışın maya dəyərinin smetasını vaxt çərçivəsində, bir qayda olaraq, rüblər üzrə təfəsilatı

ilə tərtib edirlər. 2.2 cədvəlində nümunə kimi satışın maya dəyəri smetasının sadələşdirilmiş variantı verilmişdir.

Cədvəl 2.2

İstehsal təşkilatının satılmış məhsul üzrə maya dəyərinin smetası

Sıra sayı	Xərclərin elementləri	Məbləği, min man.
1	Material xərcləri (qaytarılan tullantıların dəyəri çıxılmaqla) O cümlədən: Xammal və materiallar təbii xammal yanacaq enerji	12585 12212 80 73 220
2	Əmək haqqı xərcləri	5881
3	Sosial ehtiyaclara ayırmalar	2015
4	Amortizasiya	1750
5	Digər xərclər	700
6	İstehsal xərclərinin yekunu (b.1+b.2+b.3+b.4+b.5)	22931
7	«Gələcək hesabat dövrlərin xərcləri» üzrə 191-ci hesabda qalıqın artımı (+) yaxud azalması (-). Bu misalda qalıqın artması planlaşdırılır	200
8	Bitməmiş istehsalın, öz istehsalı olan yarımfabrikatların və alətlərin qalıqlarının artımı (-) yaxud azalması (+). Bu misalda bitməmiş istehsalın qalıqlarının artması planlaşdırılır	550
9	Buraxılan məhsulun plan üzrə istehsal maya dəyəri [b.6+(-)b.7+(-)b.8]	22181
10	Satış xərcləri (əlahiddə smeta üzrə)	440
11	Buraxılan məhsulun plan üzrə tam maya dəyəri (b.9+b.10)	22621
12	Bütün məhsulun orta rentabellik faizi (xərclərə nisbətən)	15%
13	İstehsalçı müəssisəsinin qiymətlərilə buraxılan məhsulun plan üzrə dəyəri (n.11x1,15)	26014
14	Planlaşdırılan dövrün əvvəlinə hazır məhsulun plan üzrə qalıqları	1610
15	Planlaşdırılan dövrün sonuna hazır məhsulun plan üzrə qalıqları	1490
16	Plan üzrə satışdan mədaxil (netto) (b.13+b.14-b.15)	26134
17	Plan üzrə satışdan əldə edilən, mənfəət $\left(\frac{b.16 \times 15\%}{100\% + 15\%}\right)$	3409

2.2 cədvəlinə izahlar verək.

Smetada material xərcləri xammalın və materialların sərfi normaları (onlara qənaət edilməsi üzrə tədbirlər nəzərə alınmaqla), habelə istifadə olunan xammalın və materialların, yarımfabrikatların, yanacağıın mühüm növləri üzrə planlaşdırılan tədarük maya dəyəri əsasında məhsulun planlaşdırılan nomenklaturası və çeşidləri üzrə hesablanır. Tədarük maya dəyərinə maddi dəyərlərin alınması qiyməti və nəqliyyat-tədarük xərcləri daxildir.

Əmək haqqının ödənilməsi xərcləri təşkilatın işçi qrupları üzrə şəxsi heyətinin (idarə heyəti, əsas və köməkçi işçilər mühafizə heyəti) planlaşdırılan sayına və nəzərdə tutulan artımı nəzərə almaqla hər qrup üzrə bir işçinin planlaşdırılan orta əmək haqqına əsaslanaraq müəyyən edilir.

Sosial ehtiyaclara ayrılımlar plan üzrə əmək haqqı fondu və Azərbaycan Hökumətinin təsdiq etdiyi vahid sosial vergi dərəcələri əsasında planlaşdırılır.

Amortizasiya - amortizasiya olunan aktivlərin dəyəri, onlardan faydalı istifadə müddətləri, amortizasiyanın təşkilatın qəbul etdiyi hesablanması üsulları, amortizasiya obyektlərinin nəzərdə tutulan hərəkəti əsasında planlaşdırılır.

Digər xərclər ayrı-ayrı növlər üzrə əvvəlki vaxt dövriyyəsinin məlumatları əsasında və nəzərdə tutulan dəyişiklikləri nəzərə almaqla planlaşdırılır.

Smetada «Gələcək hesabat dövrlərin xərcləri» üzrə 191-ci hesabda qalıqların ya artımı, yaxud azalması nəzərdə tutula bilər. Əgər bu qalığın artımı planlaşdırılırsa, onda buraxılan məhsulun plan üzrə istehsal maya dəyərinin hesablanması zamanı artımın məbləği çıxılır. Əgər bu qalığın azalması planlaşdırılırsa, onda buraxılan məhsulun plan üzrə istehsal maya dəyərinin hesablanması zamanı azalmanın məbləği əlavə edilir.

Smetada bitməmiş istehsalın, öz istehsalı olan yarımfabrikatların və alətlərin qalıqlarının artımı yaxud azalması planlaşdırıla bilər. Əgər həmin qalıqların artımı planlaşdırılırsa, onda buraxılan məhsulun plan üzrə istehsal maya dəyərinin hesablanması zamanı artımın məbləği çıxılır. Əgər bu qalıqların azalması planlaşdırılırsa, onda buraxılan məhsulun plan üzrə istehsal maya dəyərinin hesablanması zamanı azalmanın məbləği əlavə edilir.

Satışa çəkilən xərclər əlahiddə (ayrıca) smeta üzrə planlaşdırılır.

Buraxılan məhsulun plan üzrə tam maya dəyəri plan üzrə istehsal maya dəyərinin və plan üzrə satış xərclərinin toplanması yolu ilə hesablanır.

Bütün məhsul buraxılışının plan üzrə orta rentabellik səviyyəsi ayrı-ayrı məmulatların rentabellik səviyyəsini və buraxılması planlaşdırılan məhsulların nomenklaturasını nəzərə almaqla müəyyən edilir.

Planlaşdırılan dövrün əvvəlinə hazır məhsul qalıqları və planlaşdırılan dövrün sonuna realizə edilməyəcək məhsulun qalıqları ayrıca planlaşdırılır.

Məhsulun buraxılışının plan dəyəri onun satış üzrə plan dəyərindən fərqlənir. Fərq planlaşdırılan dövrün əvvəlinə və sonuna hazır məhsul qalıqlarının olması ilə şərtləndirilir. Əgər satışdan alınan mədaxil göndərilmə əməli üzrə planlaşdırılırsa, onu aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$M(N) = MB + Q_0 - Q_s,$$

burada $M(N)$ -satışdan alınan plan üzrə mədaxildir (netto);

MB -məhsul buraxılışının plan üzrə həcmidir;

Q_0 və Q_s -hazır məhsulun müvafiq olaraq planlaşdırılan dövrün əvvəlinə və sonuna qalıqlarıdır.

Satışın maya dəyərinin smetasının təhlilinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

- 1) smetanın göstəricilərinin reallığının qiymətləndirilməsi;
- 2) satışın maya dəyərinin smetalarının analoji (oxşar) vaxt dövrləri üzrə müqayisə edilməsi, kənarlaşmaların və onların səbəblərinin aşkar edilməsi;
- 3) smetanın icrasının təhlili, yəni xərclərin faktiki göstəricilərinin smeta göstəricilərilə müqayisə edilməsi, kənarlaşmaların və bu kənarlaşmalara səbəb olan amillərin aşkar edilməsi.

Hesablama metodu

Hesablama metodu məhsulun (iş və xidmətlərin) hər növü (adı) üzrə planlaşdırılan göstəricilərin müəyyən edilməsi üçün tətbiq olunur. Belə hesablama nümunəsi 2.3 cədvəlində təqdim edilmişdir.

Əsas əməliyyatdan (satışdan) plan üzrə əldə edilən mənfəətin hesablama
metodu ilə müəyyən edilməsi nümunəsi

Məhsul növləri	Plan üzrə məhsul vahidinin orta qiyməti (Aksizsiz, ƏDV-siz və d.), man.	Plan üzrə məhsul vahidinin orta maya dəyəri, man.	Plan üzrə satışın həcmi, (natural ifadədə), min ədəd	Plan üzrə satışdan əldə olunan pul gəliri (netto), min man.	Plan üzrə satılmış məhsulun tam maya dəyəri, min man.	Plan üzrə satışdan mənfəət, min man.
A	10	8	3000	30000	24000	6000
B	20	16	6000	120000	96000	24000
C	60	55	800	48000	44000	4000
Ç	53	50,5	1000	53000	50500	2500
Cəmi	x	x	x	251000	214500	36500

Göstərilən plan hesablanması yalnız zahirən sadə görünür. Təcrübədə onun həyata keçirilməsindən əvvəl çox zəhmət tələb olunan işlər görülməlidir: buraxılması planlaşdırılan hər məhsul növü (adı) üzrə plan kalkulyasiyası tərtib edilməlidir, o, məhsul vahidlərinin planlaşdırılan orta maya dəyərini və orta satış qiymətini müəyyən etmək imkanı yaradır. Beləliklə, həmin metodu tətbiq edərkən plan hesablamalarının reallığı plan kalkulyasiyalarının reallığı ilə müəyyən edilir.

Analitik metod (İndeks metodu)

Satışdan əldə edilən mənfəətin planlaşdırılmasının analitik metodundan (indeks metodundan) ilkin planlaşdırmanın ilk mərhələlərində, plan kalkulyasiyalarından alınmayan informasiya olmayan zaman istifadə etmək daha yaxşıdır.

Satışdan alınan mənfəətin ekspert qiymətləndirilmələrini nəzərə almaqla analitik metodu (indeks metod) vasitəsilə smeta hesabının nümunəsini nəzərdən keçirək.

1. Əvvəlki ildə satışdan alınan (gözlənilən) mədaxil (netto) 120 milyon manat təşkil edir.
2. Marketing xidməti satışdan alınan mədaxilin artırılması imkanlarını müəyyən etməlidir.

Satışın həcmnin nəzərdə tutulan artımı 5% təşkil edir, odur ki, satışın həcmnin planlaşdırılan indeksi 1,05 bərabər olmalıdır.

Realizə edilən məhsulun qiymətinin nəzərdə tutulan artımı 7%-ə bərabərdir, odur ki, məhsulun qiymətinin planlaşdırılan indeksi 1,07 təşkil etməlidir.

Plan üzrə satışdan mədaxil (netto):

$$120 \times 1,05 \times 1,07 = 135 \text{ milyon manat təşkil edir.}$$

1. Satışın planlaşdırılan tam maya dəyəri əvvəlki ilin şərtləri üzrə (satışın 1 manatına düşən xərclər 80 qəpik idi):

$$135 \text{ milyon manat} \times 80/100 = 108 \text{ milyon manat təşkil edir.}$$

5. Maya dəyərinin xarici amillər üzrə planlaşdırılan bahalaşması 3%-ə bərabərdir, xarici amillər üzrə maya dəyərinin indeksi – 1,03-dir. Satışın xarici amilləri nəzərə almaqla planlaşdırılan maya dəyəri:

$$108 \text{ milyon man.} \times 1,03 = 111 \text{ milyon manat təşkil edir.}$$

6. Satışın maya dəyərinin daxili amillər üzrə planlaşdırılan aşağı düşməsi – 1%, daxili amillər üzrə maya dəyərinin indeksi – 0,99-dur.

Satışın planlaşdırılan maya dəyəri xarici və daxili amilləri nəzərə almaqla

$$111 \text{ milyon man.} \times 0,99 = 110 \text{ milyon manat olacaqdır.}$$

7. Satışdan alınan planlaşdırılan mənfəət

$$135 \text{ milyon man.} - 110 \text{ milyon man.} = 25 \text{ milyon manat}$$

Müəssisədə planlaşdırma səmərəli təşkil edildikdə bütün mümkün üsullarla hesablamalar aparmaq lazımdır. Əgər hesablamalar düzdürsə, onların nəticələri öz qiymətlərinə görə bir-birinə yaxın olmalıdır. Nəzərdən keçirilən misalda onlar üst-üstə düşmür, çünki müxtəlif ilkin məlumatlar üzrə hesablanmışdır.

Xalis mənfəətin formalaşmasının təhlili

Xalis mənfəət – cari mənfəət vergisi hesablandıqdan sonra, habelə təxirə salınmış vergi aktivlərini və təxirə salınmış vergi öhdəliklərini nəzərə almaqla, yəni «Mənfəət vergisi hesablanması üçün uçotu» üzrə MMUS - na uyğun olaraq vergi qoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) təşkilatın sərəncamında qalan hissəsidir. O, 4 sayılı formada əks etdirilir.

Xalis mənfəət 6.4 - də verilmiş düsturla müəyyən edilir. Bizim misalda $XM = 56000 + 480 - 280 - 13760 = 42440$ min manat.

Xalis mənfəətin amilli təhlili xalis mənfəət məbləğinin vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) məbləğindən hansı səbəblərə görə fərqlənməsi barədə suala cavab vermək imkanı yaradır.

Xalis mənfəətin dəyişilməsini şərtləndirən amillərin siyahısı onun hesablanması metodikasının özü ilə müəyyən edilir:

- 1) vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) məbləği;
- 2) cari mənfəət vergisinin məbləği;
- 3) hesabat dövründə təxirə salınmış vergi aktivlərinin məbləğinin dəyişilməsi;
- 4) hesabat dövründə təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin məbləğinin dəyişilməsi.

Göstərilən amillərin təsiri 4 sayılı formanın məlumatlarından aydın görünür. Bu informasiyanı 2.4 cədvəli şəklində daha əyani surətdə təsəvvür etmək olar.

Cədvəl 2.4

Hesabat ilində xalis mənfəətin formalaşmasının təhlili

Sıra sayı	Xalis mənfəətin formalaşması amilləri	Məbləği, min man.	Xüsusi çəkisi, %
1	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti)	56000	100,00
2	Cari mənfəət vergisi (CMV) ¹⁾	-13760	-24,60
3	Təxirə salınmış vergi aktivlərinin məbləğinin dəyişilməsi	480	0,90
4	Təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin məbləğinin dəyişilməsi	-280	-0,50
5	Xalis mənfəət (b.1-b.2+b.3-b.4)	42440	75,80

¹⁾ $CMV = 56000 \times 0,24 + 120 + 480 - 280 = 13760$ min manat (burada 120 min manat daimi vergi öhdəliyinin məbləğidir).

Hesabat ilində xalis mənfəət vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəəti)in) təxminən 76%-i təşkil etmişdir. Beləliklə, xalis mənfəətin (XM) vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) (VQM) ilə müqayisədə miqdarının az olmasını şərtləndirən əsas amil cari mənfəət vergisi olmuşdur. TVA və TVÖ məbləğləri cüzi təsir etmişlər.

Xalis mənfəətin dinamikasının təhlili 2.5 cədvəlində təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2.5

Xalis mənfəətin dinamikasının təhlili, min manat

Sıra sayı	Xalis mənfəətin dəyişilməsi amilləri	Əvvəlki analoji dövr	Hesabat dövrü	Kənarlaşma (+, -)	Xalis mənfəətə təsiri (+, -)
1	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti)	40000	56000	+16000	+16000
2	Cari mənfəət vergisi	9600	13760	+4160	-4160
3	Təxirə salınmış vergi aktivlərinin məbləğinin dəyişilməsi	-	480	+480	+480
4	Təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin məbləğinin dəyişilməsi	-	280	+280	-280
5	Xalis mənfəət (b.1-b.2+b.3-b.4)	30400	42440	x	+12040

Nəzərdə tutulan misalda hesabat dövründə vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) məbləği əvvəlki dövrlə müqayisədə 16000 min manat, xalis mənfəətin məbləği isə yalnız 12040 min manat artmışdır. Buna əsasən bir amil, yəni cari mənfəət vergisinin artması təsir etmişdir, o, XM-in artımını 4160 min manat aşağı salmışdır. Digər iki amilin təsiri cüzdür.

Bir halda ki, xalis mənfəət vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) bir hissəsidir, onda VQM-nin dəyişməsinə səbəb olan amillərin XM-ə təsirini tənəsüb (proporsiya) metodu ilə hesablamaq olar (cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

Xalis mənfəətin dəyişilməsinə amillərin təsirinin hesablanması

Sıra sayı	Vergiqoymadan əvvəl mənfəətin toplananları	Vergiqoymadan əvvəl mənfəətə təsiri,* % (+, -)	Xalis mənfəətə təsiri, min man. (+, -)
1	Əməliyyat mənfəəti (satışdan alınan mənfəət)	+31,5	+9482
2	Faiz gəlirləri	+4,0	+1204
3	Faiz xərcləri	-2,0	-602
4	Sair əməliyyat gəlirləri	+5,0	+1505

* Məlumatlar 2.1 cədvəlindən götürülmüşdür.

5	Sair əməliyyat xərcləri	+1,0	+301
6	Satışdan kənar gəlirlər	+0,25	+75
7	Satışdan kənar xərclər	+0,25	+75
8	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət	+40,0	+12040

+40,0% — +12040 min man.

+31,5% — x_1 ,

buradan

$$x_1 = \frac{+31,5\%}{+40,0\%} \times 12040 = +9482 \text{ min man.};$$

+40,0% — +12040 min man.

+4,0% — x_2 ,

$$\text{buradan } x_2 = \frac{4,0\%}{+40,0\%} \times 12040 = +1204 \text{ min man.}; \text{ və s.}$$

Xalis mənfəətdən istifadənin təhlili

Mövcud qaydaya görə son maliyyə nəticəsi (mənfəət və ya zərər) məhsul (iş və xidmət), digər maddi sərvətlərin satışından əldə edilən maliyyə nəticəsindən və qeyri – satış əməliyyatları üzrə xərc məbləğləri çıxılmaqla bu əməliyyatlardan əldə olunan gəlirlərdən ibarətdir. «Ümumi mənfəət (zərər)» üzrə 801-ci hesabın debetində müəssisənin zərərləri (itkiləri), kreditində isə mənfəətləri (gəlirləri) əks etdirilir. Həmin hesabın debet və kredit dövriyyələrinin üzləşdirilməsi hesabat dövrünün son maliyyə nəticəsini göstərir.

Kommersiya təşkilatlarının mənfəətinin bölüşdürülməsi prinsiplərində istehsalın inkişafını stimullaşdıran (həvəsləndirən) amillər nəzərdə tutulmalıdır. Mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası mülkiyyətçilərin (sahibkarların) və dövlətin maraqlarının uyğunlaşdırılmasını təmin etməlidir. Sonuncu mənfəət vergisi hesabına, habelə vergi və mühasibat qanunvericiliyinin pozulmasına görə cərimə sanksiyaları hesabına həyata keçirilir.

Qüvvədə olan Hesablar Planına uyğun olaraq mənfəət vergisinin uçotunda və vergilər, rüsumlar və büdcədən kənar fondlara ödəmələr üzrə cərimə sanksiyalarının uçotunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməmişdir.

Hesablanmış mənfəət vergisinin və cərimə sanksiyalarının uçotu üçün «Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər» adlanan 901-ci hesabdən istifadə edilməsi nəzərdə

tutulur. Qüvvədə olan Hesablar Planına uyğun olaraq illik hesablamaya əsasən mənfəətdən kollektivin sosial inkişafını həyata keçirmək üçün zəruri olan ehtiyat və digər fondlara, eləcə də mənfəətin təsisədi sənədlərdə nəzərdə tutulan istiqamətlərə istifadəsi üçün ayrılan məbləği 341-ci «Hesabat dövrünün xalis mənfəət (zərər)» hesabından silinərək 801-ci «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabın debeti üzrə əks etdirilir. Bu hesablamalar «Ümumi mənfəət (zərər)» adlanan 801-ci hesabın debetinə yazılır. Deməli, təşkilatın xalis mənfəətinin məbləği 801-ci hesabda (debetində) göstərilir. Müvafiq məbləğ 341-ci «Hesabat dövrünün xalis mənfəət (zərər)» hesabının kreditinə yazılır.

Təşkilatın gəlirlərinin və xərclərinin formalaşmasına qüvvədə olun yanaşmaya uyğun olaraq bütün cari xərclər onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin formalaşmasında iştirak edir və aşağıdakı qrupa bölünürlər:

- 1) əsas fəaliyyət növləri üzrə xərclər;
- 2) kommersiya xərcləri;
- 3) inzibati xərclər;
- 4) sair əməliyyat xərcləri;
- 5) fəaliyyətin dayandırılmasından yaranan xərclər;
- 6) maliyyə xərcləri;
- 7) fəvqəladə xərclər.

Qüvvədə olan uçot qaydalarında cari ilin xalis mənfəəti hesabına cari ildə xüsusi təyinatlı fondlar yaradılması nəzərdə tutulmamışdır.

Hesablar Planı, əhəməvi olaraq mənfəət vergisi hesablandıqdan sonra qalan mənfəətdən yaradılan xüsusi təyinatlı fondların (XTF) uçotu üçün heç bir hesab mövqeyi və qeydləri nəzərdə tutmur. Bu anlayış Azərbaycan uçotundan mühasibat kateqoriyası kimi yox olur, bu təşkilatın xərclərinin maliyyələşdirilməsi qaydasını və bölüşdürülməmiş mənfəətin formalaşmasına yanaşmanın dəyişilməsilə aydınlaşdırılır. Əvvəllər XTF hesabına çəkilən xərclər indi ya məhsulun maya dəyərinə daxil edilməli, ya digər xərclərə aid edilməli yaxud kapitallaşdırılmalıdır. Belə ki, əvvəllər istehlak fondlarından maliyyələşdirilən xərclər indi məhsulun maya dəyərinə və ya digər xərclərə daxil edilməlidir. Yığılma fondlarından olan xərclər kapitallaşdırılmalıdır. Sosial sahə fondundan çəkilən

xərclər ya kapitallaşdırılmalı, ya maya dəyərinə daxil edilməli yaxud digər xərclərə aid edilməlidir.

Əgər cəmiyyətin səhmdarlarının (iştirakçıları) hamısı məqsədli fondlar yaradılması barədə qərar qəbul etmişlərsə, onlara ehtiyat kapitalının bir hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Onlar məqsədli xarakterə malik tədbirlərin (fəaliyyətin genişləndirilməsinin, mövcud istehsal güclərinin təkmilləşdirilməsinin və s.) maliyyə təminatı kimi ehtiyatda saxlanan mənfəət vəsaitləridir.

Mənfəətdən kapital ehtiyatlarına ayırmalar 341-cı «Hesabat dövrünün xalis mənfəət (zərər)» hesabın debetində və 33 saylı «Kapital ehtiyatları» adlı maddənin 335-cı «Digər ehtiyatlar» hesabın müvafiq sub hesabının kreditinə yazılmaqla əks etdirilir. Təşkilat müvafiq xüsusi fondu yaratmaqla qarşısına qoyduğu məqsədə nail olduğu zaman müvafiq məbləğ bərpa edilir, yəni bölüşdürülməmiş mənfəətə birləşdirilir. Bu zaman 335-cı «Digər ehtiyatlar» hesabın müvafiq sub hesabının debetində və 341-cı hesabın kreditində qeyd edilir. Analoji (oxşar) qeyd xüsusi fondun yaradılmasının ilkin məqsədinin dəyişilməsini müşayiət edir.

34 saylı «Bölüşdürülməmiş mənfəət və ödənilməmiş (zərər)» adlı maddənin 341-cı «Hesabat dövrünün xalis mənfəət (zərər)», 342-ci «Uçot siyasətində dəyişikliklər və əhəmiyyətli səhvlərlə bağlı mənfəət (zərər) üzrə düzəlişlər», 343-cü «Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)» və 344-cü «Elan edilmiş dividendlər» adlı müvafiq hesabların debetində qeyd edilə bilər.

Təşkilatın xalis mənfəətinin bölüşdürülməsi (yaxud hesabat ilində fəaliyyətin nəticələrinə görə alınmış zərərin ödənilməsi mənbələrinin müəyyən edilməsi) qüvvədə olan qaydalara uyğun olaraq təşkilatın idarə orqanının qərarı əsasında (yaxud onun nizamnaməsinə uyğun olaraq digər qaydada) növbəti ildə həyata keçirilir. Səhmdar cəmiyyətlərinin xalis mənfəətinin bölüşdürülməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsinin 107-ci «Səhmdar cəmiyyətində idarəetmə» maddəsinə uyğun müəyyən edilir.

Cəmiyyətdə onun nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş ölçüdə, lakin nizamnamə kapitalının 5%-dən az olmayan məbləğdə ehtiyat fondu yaradılır. Ehtiyat fondu cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyən edilmiş miqdara (ölçüyə) çatana qədər hər il məcburi ayrılımlar yolu ilə fonmalaşdırılır. İllik ayrılımların

ölçüsü cəmiyyətin nizamnaməsində yazılmış, kəmiyyətə çatana qədər xalis mənfəətin 5%-dən az ola bilməz. Ehtiyat fondu zərərlərin ödənilməsi üçün, habelə istiqrazların ödənilməsi və digər vəsaitlər olmayan halda səhmlərin alınması üçün istifadə edilir.

Cəmiyyətin nizamnaməsində xalis mənfəətdən işçilərə səhmlərin verilməsi üzrə xüsusi fondun formalaşdırılması nəzərdə tutula bilər. Həmin fondun vəsaitlərindən səhmlərin əldə edilməsi, sonralar həmin səhmlərin işçilər arasında bölüşdürülməsi üçün istifadə edilir.

Səhmdarların illik ümumi yığıncağı maliyyə ili başa çatandan sonra iki aydan tez və altı aydan gec olmayaraq çağırılır. Onun gündəliyinə aşağıdakı iki müstəqil məsələ daxil edilir:

- 1) illik mühasibat (maliyyə) hesabatının təsdiq edilməsi;
- 2) maliyyə ilinin yekunlarına əsasən cəmiyyətin xalis mənfəətinin bölüşdürülməsi qaydası.

Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası – forması səhmdar cəmiyyəti tərəfindən sərbəst müəyyən edilən sənəddir. Onu düzgün tərtib etdikdə ümumi yığıncaq eyni zamanda bir sıra məsələləri, o cümlədən aşağıdakıları həll edə bilər:

- a) illik dividendlərin ölçüsünü elan etməyi;
- b) direktorlar şurasının üzvləri üçün öz vəzifələrinin icrasına görə əmək haqqının və xərclərin kompensasiyasının (əvəzinin ödənilməsinin) ölçüsünü təsdiq etməyi;
- c) təftiş komissiyasının üzvləri üçün öz vəzifələrinin icrasına görə əmək haqqının və xərclərin kompensasiyasının ölçüsünü təsdiq etməyi.

Mühasibat uçotunun Hesablar Planı bölüşdürülməmiş mənfəətin vəsaitlərindən istifadə edilməsinə nəzarətin təşkilini nəzərdə tutur. 34 sayılı «Bölüşdürülməmiş mənfəət və ödənilməmiş (zərər)» adlı maddənin hesablarına izahatda analitik uçotda bölüşdürülməmiş mənfəətin vəsaitlərinin təşkilatın istehsalının inkişafının və yeni əmlak əldə edilməsi (yaradılması) üzrə digər oxşar tədbirlərin maliyyə təminatı kimi istifadə edilməsi məqsədilə xərclərə və hələlik istifadə edilməmiş hissəsinə bölünməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulmuşdur. Başqa sözlə, bölüşdürülməmiş mənfəətin vəsaitlərinin vəziyyətinə və hərəkətinə

sistemli nəzarət qoyulması barədə söz gedir. Bölüşdürülməmiş mənfəətə münasibətdə «hərəkət» və «istifadə edilmə» anlayışlarının tətbiqi çaşqınlıq yaratmamalıdır. Bölüşdürülməmiş mənfəətin vəsaitləri həmişəlik (qaytarılmaz) xərclənmir. Onlar pul formasından əmtəə formasına və əksinə dəyişilməklə təşkilatda daim tədavüldə olurlar. Bu zaman aktivlərin məcmu miqdarı dəyişilmir. Bir qayda olaraq, 34 sayılı «Bölüşdürülməmiş mənfəət və ödənilməmiş (zərər)» adlı maddənin hesabları üzrə saldo yalnız arta bilər, bu təşkilatın özünü maliyyələşdirməsi prosesini ilkin qoyulan vəsaitlərin məbləğinə nisbətən artmasını təsdiq edir.

34 sayılı «Bölüşdürülməmiş mənfəət və ödənilməmiş (zərər)» adlı maddənin hesabları üzrə əlavə subhesabları açılmalıdır.

341-cı «Hesabat dövrünün xalis mənfəət (zərər)» hesabına hesabat ilinin xalis mənfəətinin bütün məbləği daxil edilir, sonra ondan dividendlər (gəlirlər) hesablanır və ehtiyat fondlarına ayrılmalara aparılır. Bu əməliyyatlar əks ediləndən sonra həmin hesabın saldosu müvafiq hesabların kreditinə köçürülür.

«Tədavüldə olan bölüşdürülməmiş mənfəət» subhesabında müəyyən vaxt ərzində səhmdarlar arasında bölüşdürülməmiş mənfəətin ümumi məbləği toplanır. Mahiyyətcə, həmin subhesabın saldosu əsas vəsaitlər və digər maddi ehtiyatlar formasında yeni əmlak yaradılması üçün toplanmış vəsaitlərin miqdarını göstərir. Bu subhesabın debeti üzrə qeydlər yalnız yeni əmlakın yaradılmasına müvafiq vəsaitlər həqiqətən tətbiq edildikdə «İstifadə edilmiş bölüşdürülməmiş mənfəət» subhesabı ilə müxabirələşdirməklə (korrespondensiya edilməklə) aparılır. Vəsaitlərdən istifadə edilməsi əks edildikdən sonra «Tədavüldə olan bölüşdürülməmiş mənfəət» subhesabının saldosu bölüşdürülməmiş mənfəətin sərbəst qalığının miqdarını göstərir.

«İstifadə edilmiş bölüşdürülməmiş mənfəət» subhesabında bölüşdürülməmiş mənfəətin vəsaitlərinin hansı hissəsinin pul formasından əmtəə formasına çevrilməsi, yəni hansı məbləğdə yeni əmlak əldə edilməsi barədə informasiyanı ümumiləşdirir. Məsələn, 111-cı (Torpaq, tikili və avadanlıq) hesabının debeti və 113-ci (Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması) hesabının krediti üzrə qeydlər aparıldıqca uçotda 343 «Keçmiş illər üzrə

bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)» hesab üzrə daxili qeydlər yazılır: «Tədavüldə olan bölüşdürülməmiş mənfəət» subhesabının debeti və «İstifadə edilmiş bölüşdürülməmiş mənfəət» subhesabının krediti. Digər subhesablar kimi, həmin subhesabın saldosu da yalnız kredit ola bilər, orada kredit yazıları isə (hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti hissəsində) yalnız səhmdarlar tərəfindən hesabat ilinin mənfəətinin bölüşdürülməsi barədə qərar qəbul edildikdən sonra mümkündür.

2.3. Satışdan alınan mənfəətin amillər üzrə təhlili metodikası

Əməliyyat mənfəəti (satışın nəticələri) – vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətiinin) çox mühüm tərkib hissəsidir. «Mənfəət və zərər haqqında hesabat» adlı 4 sayılı əlavədə bu göstərici əməliyyat mənfəəti (zərəri) sətirində, mühasibat uçotunda – «Satış» adlı 601-cı hesabda əks etdirilir.

Satışdan əldə edilən mənfəət aşağıdakı üç əsas amildən asılıdır:

- nomenklaturanın (assortimentin) hər mövqeyi üzrə realizə edilən məhsulun miqdarından;
- nomenklaturanın (assortimentin), hər mövqeyi üzrə məhsul vahidinin maya dəyərini səviyyəsindən. Müasir şəraitdə hesabat dövrü ərzində maya dəyəri inflyasiya ilə əlaqədar dəyişilir, odur ki, planlaşdırma və təhlil zamanı məhsul vahidinin maya dəyərini orta göstəriciləri qəbul edilir.
- məhsulun konkret növlərinin realizə edildiyi qiymətlərin səviyyəsindən. Planlaşdırma və təhlil zamanı məhsul vahidinin orta qiymətlərindən istifadə etmək lazımdır.

İqtisadi ədəbiyyatda satışdan əldə edilən mənfəətin amillər üzrə təhlili metodikalarının çoxsaylı variantları təklif edilmişdir (V.V.Kovalyov, Y.V.Neqaşev, Q.V.Savitskaya, A.P.Çeçeta, A.D.Şeremet). Onların öyrənilməsi bizə nəzərdən keçirilən göstəricinin amillər üzrə təhlilinə iki əsas yanaşmanı qeyd etmək imkanı verir:

- 1). təhlil nomenklaturanın (assortimentin) ayrı-ayrı mövqeləri üzrə amillərin – satışın həcmi, məhsul vahidinin maya dəyərini və qiymətinin təsirini bilavasitə hesablanmasını nəzərdə tutur;

2). təhlil, 4 sayılı əlavədə olan informasiyaya əsaslanır, o, necə deyirlər, «ekspres təhlildir».

Təşkilatın operativ idarə edilməsi üçün birinci yanaşma daha münasibdir, çünki o, nomenklaturanın (assortimentin) ayrı-ayrı növləri üzrə satışın həcminə, məmulatların maya dəyərində və qiymətinə dair əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etmək imkanı yaradır. Bununla belə, menecerin sərəncamında öz təşkilatının və rəqib təşkilatların mühasibat hesabatları olan zaman ekspres-təhlil də aparmaq lazımdır. Təhlilin birinci variantını nəzərdən keçirək (cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.7

Məhsulların nomenklaturasının konkret növləri üzrə satışdan alınan mədaxilin və mənfəətin hesablanması

Məhsulların növləri	İstehsalçıda məhsul vahidinin orta qiyməti, man.	Məhsul vahidinin orta maya dəyəri, man.	Realizə edilmiş məhsulun miqdarı min ədəd	Satışdan alınan mədaxil (netto), min man. (qr.2xqr.4)	Məhsulun tam maya dəyəri, min man. (qr.3xqr.4)	Satışdan alınan mənfəət, min man. (qr.5-qr.6)
1	2	3	4	5	6	7
Əvvəlki dövr üzrə						
A	10	8	3000	30000	24000	6000
B	20	16	6000	120000	96000	24000
C	60	55	800	48000	44000	4000
Ç	53	50,5	1000	53000	50500	2500
Cəmi				251000 (4 saylı formanın 60-cu sətri)	214500 (4 saylı forma üzrə satış 70)	36500 (4 saylı formanın ümumi mənfəət sətri)
Hesabat dövrü üzrə						
A	15	12	3500	52500	42000	10500
B	25	22	6000	150000	132000	18000
C	70	60	900	63000	54000	9000
Ç	66,3	54,7	1000	66300	54700	11600
Cəmi				331800 (4 saylı formanın 60-cu sətri)	282700 (4 saylı forma üzrə satış 70)	49100 (4 saylı formanın ümumi mənfəət sətri)

2.7 cədvəlində verilən göstəricilərin hesablanması üçün düsturları göstərək

Satışdan alınan mədaxil (netto):

- baza variantı: $\sum q_0 \times p_0 = 251000$ min manat;
- hesabat variantı: $\sum q_1 \times p_1 = 331800$ min manat.

Realizasiya edilmiş məhsulun tam maya dəyəri:

- baza variantı: $\sum q_0 \times s_0 = 214500$ min manat;
- hesabat variantı: $\sum q_1 \times s_1 = 282700$ min manat.

Satışdan alınan mənfəət:

- baza variantı: $M_0 = \sum q_0 \times p_0 - \sum q_0 \times s_0 = \sum q_0 \times (p_0 - s_0) = 36500$ min manat;
- hesabat variantı: $M_1 = \sum q_1 \times p_1 - \sum q_1 \times s_1 = \sum q_1 \times (p_1 - s_1) = 49100$ min manat.

Burada aşağıdakı şərti işarələr tətbiq olunur:

q_0, q_1 -baza və hesabat dövrlərində satılmış məhsulun miqdarı, min ədəd;

p_0, p_1 -baza və hesabat dövrlərində məhsul vahidinin qiyməti, manat;

s_0, s_1 – baza və hesabat dövrlərində məhsul vahidinin tam maya dəyəridir, manat;

M_0, M_1 - baza və hesabat dövrlərində satışdan alınan mənfəət, min manat.

Bu misalda satışdan alınan mənfəət hesabat dövründə əvvəlki dövrə nisbətən 12600 min manat artıqdır.

Üç əsas amilin təsirini hesablayaq.

1. Realizə edilmiş məhsulun miqdarının dəyişilməsinin mənfəətə təsiri:

$$\Delta M(q) = (q_1 - q_0) \times (p_0 - s_0)$$

Miqdar amilinin təsiri iki keyfiyyət amilinin (qiymətin və maya dəyərinin) baza qiymətlərində hesablanır:

- A qrupu məmullatları üzrə, $A = (3500 - 3000) \times (10 - 8) = +1000$ min manat;
  - B qrupu məmullatları üzrə realizasiya edilmiş məhsulun miqdarı dəyişilməmişdir;
  - C qrupu məmullatları üzrə, $C = (900 - 800) \times (60 - 55) = +500$ min manat;
  - Ç qrupu məmullatları üzrə realizə edilmiş məhsulun miqdarı dəyişilməmişdir.
- Cəmi birinci amil üzrə = +1500 min manat.

2. Məhsul vahidinin tam maya dəyərinin dəyişilməsinin mənfəətə təsiri

$$\Delta M(s) = (s_1 - s_0) \times q_1.$$

Bu keyfiyyət amilidir, onun təsiri zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə kəmiyyət amilinin hesabat qiymətində hesablanır, nəticə əks işarə ilə qəbul edilir.

- A qrupu məmulatları üzrə, $A = (12 - 8) \times 3500 = +14000$ min manat, mənfəətə təsiri $= -14000$ min manat;

- B qrupu məmulatları üzrə, $B = (22 - 16) \times 6000 = +36000$ min manat, mənfəətə təsiri $= -36000$ min manat;

- C qrupu məmulatları üzrə, $C = (60 - 55) \times 900 = +4500$ min manat, mənfəətə təsiri $= -4500$ min manat;

- Ç qrupu məmulatları üzrə $\text{Ç} = (54,7 - 50,5) \times 1000 = +4200$ min manat, mənfəətə təsiri $= -4200$ min manat.

Cəmi ikinci amil üzrə $= -58700$ min manat.

3. Məhsul vahidinin qiymətinin dəyişilməsinin mənfəətə təsiri

$$\Delta M_{(p)} = (p_1 - p_0) \times q_1$$

Bu keyfiyyət amilidir, onun təsiri zəncirvari yerdəyişmələr metodu ilə kəmiyyət amilinin hesabat qiymətində hesablanır:

- A qrupu məmulatları üzrə, $A = (15 - 10) \times 3500 = +17500$ min manat;

- B qrupu məmulatları üzrə, $B = (25 - 20) \times 6000 = +30000$ min manat;

- C qrupu məmulatları üzrə, $C = (70 - 60) \times 900 = +9000$ min manat;

- Ç qrupu məmulatları üzrə, $\text{Ç} = (66,3 - 53) \times 1000 = +13300$ min manat.

Cəmi üçüncü amil üzrə $= +69800$ min manat.

Yoxlama ondan ibarətdir ki, amillərin təsirinin cəbri cəmi nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə bərabər olmalıdır:

$$(+1500) + (-58700) + (+69800) = +12600 \text{ min manat.}$$

Təhlil zamanı alınmış məlumatı başqa cür həm növlər üzrə, həm də amillər üzrə qruplaşdırmaq olar (cədvəl 2.8).

Təhlili dərinləşdirdikdə satışın həcmnin dəyişilməsinin, konkret səbəblərini, maya dəyərinin bahalaşmasının səbəblərini və qiymətlərin sonrakı (böhran həddinə çatmamış) artırılması imkanlarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Satışdan alınan mənfəətin amillər üzrə təhlilinin nəticələri əsasında gələcək dövrlər üçün

məhsulun buxarılış nomenklaturasının və satışı həcmnin planlaşdırılması üzrə konkret idarəetmə qərarları, habelə konkret məhsul növləri üzrə istehsalın həcminə, onların qiymətlərinə və hər məhsul növü üzrə yol verilən xərclərin həddinə aid qərarlar qəbul edilə bilər.

Cədvəl 2.8

Məhsul növləri üzrə satışdan alınan mənfəətin amillər üzrə təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi

Məhsulların növləri	Satışdan alınan mənfəətə təsiri, min man. (+, -)			
	Birinci amilin (realizə edilmiş məhsulun miqdarının dəyişməsinin)	İkinci amilin (məhsul vahidinin, tam maya dəyərinin dəyişməsinin)	Üçüncü amilin (məhsul vahidinin qiymətinin dəyişməsinin)	Cəmi
A	+1000	-14000	+17500	+4500
B	-	-36000	+30000	-6000
C	+500	-4500	+9000	+5000
Ç	-	-4200	+13300	+9100
Yekunu	+1500	-58700	+69800	+12600

Ekspress təhlil üçün ilkin informasiya 2.9 cədvəlində təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2.9

Satışdan alınan mənfəətin amillər üzrə təhlili

(4 saylı əlavə «Mənfəət və zərər haqqında hesabat» adlı formanın məlumatlarına əsasən), min manat.

Sıra sayı	Göstəricilər	Əvvəlki dövrdə	Hesabat dövründə
1	2	3	4
1	Satışdan alınan mədaxil (netto)	$\Sigma q_0 p_0 = 251000$	$\Sigma q_1 p_1 = 331800$
2	Satılmış malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyəri	152300	200700
3	İdarəetmə xərcləri	50100	66000
4	Kommersiya xərcləri	12100	16000
5	Satışın tam maya dəyəri (b.2+b.3+b.4)	$\Sigma q_0 s_0 = 214500$	$\Sigma q_1 s_1 = 282700$
6	Satışdan alınan mənfəət (b.1-b.5)	$M_0 = 36500$	$M_1 = 49100$
7	Hesabat dövrü qiymətlərinin		

	əvvəlki dövrə nisbətən indeksi $J_{\text{qiymət}} = \frac{\sum q_1 \times p_1}{\sum q_1 \times p_0}$	1,0	1,259
8	Məhsulların, malların, işlərin xidmətlərin hesabat dövründə əvvəlki ilkin qiymətlərilə həcmi	x	$\sum q_1 p_0 = 263542$

Qeyd. Burada və sonralar mətn üzrə aşağıdakı işarələr tətbiq edilir: q_1 -hesabat dövründə realizə edilmiş məhsulların konkret növlərinin natural ifadədə miqdarıdır; p_0 , p_1 -əvvəlki və hesabat dövrlərində konkret məmulatların qiymətləridir; s_0 , s_1 -əvvəlki və hesabat dövrlərində konkret məhsul növü vahidinin tam maya dəyəridir; M_0 , M_1 -əvvəlki və hesabat dövrlərində satışdan alınan mənfəətdir.

Hesabat dövrünün qiymətlərinin əvvəlki dövrə nisbətən indeksini 4 sayılı əlavə «Mənfəət və zərər haqqında hesabat» adlı formanın məlumatları əsasında hesablamaq mümkündür. O, mühasibat hesabatı məlumatları əsasında hesablanır. Bu indeks sübut edir ki, hesabat dövründə realizasiya edilmiş bütün məhsullar üzrə orta hesabla hesabat dövrünün qiymətləri əvvəlki dövrün qiymətlərindən 25,9% yüksəkdir.

2.9 cədvəldə ehtiva edilən informasiya əsasında:

- hesabat dövründə satışdan alınan mənfəətin əvvəlki dövrlə müqayisədə dəyişilməsini müəyyən etmək;
- bu dəyişilməyə üç əsas amilin (satışın həcmnin, realizə edilmiş məhsulun tam maya dəyərinin və qiymətlərinin dəyişilməsinin) təsirini hesablamaq olar.

Satışdan alınan mənfəət hesabat dövründə əvvəlki dövrün analoji göstəricisindən 12000 min manat çoxdur. Bu dəyişilmə aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində yaranmışdır.

1. Satışın həcmnin dəyişilməsi.

1.1. Satışın həcmnin indeksini hesablayaq:

$$J_q = \frac{\sum q_1 \times p_0}{\sum q_0 \times p_0} = \frac{263542 \text{ min man.}}{251000 \text{ min man.}} = 1,05$$

1.2. Satışın həcmnin artmasının mənfəətə təsirini hesablayaq:

$$\Delta M_{(q)} = M_0 \times (J_q - 1) = 36500 \times (1,05 - 1) = +1825 \text{ min man.}$$

2. Satışın tam maya dəyərinin dəyişilməsi

2.1. Satışın hesabat dövrünün tam maya dəyəri üzrə qiymətləndirilmiş həcmi

$$\sum q_{1s1} = 282700 \text{ min man.}$$

2.2. Satışın əvvəlki dövrün maya dəyəri üzrə qiymətləndirilmiş həcmi

$$\sum q_{1s0} = J_q = \sum q_{0s0} = 1,05 \times 214500 = 225225 \text{ min man.}$$

2.3. Tam maya dəyərinin hesabat dövründə əvvəlki dövrlə müqayisədə dəyişilməsi

$$\sum q_{1s1} - \sum q_{1s0} = 282700 - 225225 = +57475 \text{ min man.}$$

2.4. Bu amilin mənfəətə təsiri

$$\Delta M(s) = -(\sum q_{1s1} - \sum q_{1s0}) = -57475 \text{ min man.}$$

3. Realizasiya edilən məhsulların qiymətlərinin dəyişilməsi.

3.1. Satışın hesabat dövrünün qiymətlərində hesabat üzrə həcmi

$$\sum q_{1p1} = 331800 \text{ min man.}$$

3.2. Satışın əvvəlki dövrün qiymətlərində hesabat üzrə həcmi

$$\sum q_{1p0} = 263542 \text{ min man.}$$

3.3. Qiymətlərin dəyişilməsinin satışdan alınan mədaxilə və mənfəətə təsiri

$$\Delta M(p) = \sum q_{1p1} - \sum q_{1p0} = 331800 - 263542 = +68258 \text{ min man.}$$

Yoxlama:

$$\Delta M(q) + \Delta M(s) + \Delta M(p) = M_1 - M_0 = (+1825) + (-57475) + (+68258) =$$

= 49100 - 36500 = +12608 min man. $\approx$ 12600 min man. (8 min man. - satışın həcmnin indeksinin yuvarlaqlaşdırılmasının nəticəsidir).

Təhlili dərinləşdirərkən nəzərdən keçirilən amillərin hər birinin təsirini təfəssilatı ilə göstərmək yaxşı olar. Birinci amilin təsiri məhsulun nomenklaturasının konkret növləri üzrə, ikinci amilin (satışın tam maya dəyərinin dəyişilməsinin) isə – üç tərkib hissəsi üzrə ətraflı göstərilə bilər:

a) əməliyyat maya dəyərinin dəyişilməsinin təsiri

$$200700 - 152300 \times 1,05 = 40785 \text{ min man.};$$

mənfəətə təsiri = - 40785 min man.;

b) idarəetmə xərclərinin dəyişilməsinin təsiri

$$66000 - 50100 \times 1,05 = 13395 \text{ min man.};$$

mənfəətə təsiri =- 13395 min man.;

c) kommersiya xərclərinin dəyişilməsinin təsiri

$$16000 - 12100 \times 1,05 = 3295 \text{ min man.};$$

mənfəətə təsiri =- 3295 min man.

Cəmi =-57475 min man.

Üçüncü amilin (qiymətlərin dəyişilməsinin) təsirini realizasiya edilmiş məhsulların konkret növləri (adları) üzrə təfsilatı ilə göstərmək olar.

III FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətə inflyasiya amilinin təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Müasir dövrdə inflyasiya - bütövlükdə pul, iqtisadi və maliyyə prosesinə mənfi təsir göstərən ən ağırlı və qorxulu proseslərdən biridir. İnflyasiya yalnız pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi deyil, həmçinin təsərrüfat idarəçilik sistemində, mütənasibliyin barpasına mane olur.

Xarakterinə və intensivliyinə görə inflyasiya özünü müxtəlif formada biruzə verir. İnflyasiya proseslərinə müəyyən bir siyasətin, pul emissiyasının genişləndirilməsinin nəticəsi kimi baxıla bilməz, əks halda iqtisadiyyatın dərinliklərindəki proseslərdə tələb və təklif arasındakı qeyri-mütənasibliyin artması, istehsalın məhdud idarəedilməsi və qiymətlərin qalxması qaçılmazdır. Nəticədə inflyasiya prosesi və onun müxtəlif təzahürləri təsadüfi deyil, inadkar xarakter alar.

İnflyasiyanın idarəedilməsi pul-kredit və bütövlükdə iqtisadi siyasətin vacib problemlərini əks etdirir. İnflyasiyanın çoxşaxəli amillərini nəzərə almaq zəruridir. İnflyasiyanın əsasında yalnız monetar deyil, digər amillərdə yer alır. Dövlət xərclərinin azaldılması və pul emissiyasının məhdudlaşdırılması üçün geniş antiinflyasiya tədbirlərini həyata keçirmək lazımdır. Onların arasından - istehsalın sabitləşdirilməsi və stimullaşdırılması, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsini, bazar infrastrukturunun yaradılmasını, təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinə görə məsuliyyətlərinin artırılmasını, manatın kursunun dəyişdirilməsini, gəlirlərin və qiymətlərin idarəedilməsi üzrə tədbirləri misal göstərmək olar.

İnflyasiya ölkə iqtisadiyyatının əksər sahələrində məcmu tələblə məcmu təklif arasındakı uzunmüddətli tarazlığın pozulması ilə əlaqədar qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artmasıdır. Qiymətlərin fasiləsiz artması inflyasiyanın yeganə əlaməti deyildir. Tələblə təklif arasındakı uyğunsuzluq qiymətlərin stabil, hətta aşağı olması zamanı da baş verir.

İnflyasiyanın ölçülməsi və qiymətləndirilməsi vacib məsələdir. İnflyasiya dərəcəsi iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini əks etdirir və qiymətlərin dəyişikliyi haqqında məlumat verir. İnflyasiyanın sürəti onun əvvəlki dövrə nisbətən dəyişməsinə göstərir.

Pul münasibətlərinin və antiinflasiya tədbirlərinin normallaşdırılması, həyata keçirilməsi vacib olan çox mühüm və çevik qərarlar tələb edir.

Muasir şərtlər daxilində inflasiya bütün dünyada pul, qeyri-pul və daha çox siyasi faktorlar əsasında yaranan xroniki və yerli xarakter daşıyır. Hətta bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflasiyanı nəzərə almamaq mümkün deyil və yalnız söhbət inflasiyanın idarə edilməsindən gedə bilər.

Aparılan təhlilin səviyyəsindən asılı olaraq inflasiyanın ölçülməsi üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur.

Mikrosəviyyədə inflasiyanın səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müəyyən dövr ərzində qiymətlərin səviyyəsinin orta dəyişikliyi xarakterizə edən istehlak və topdansatış qiymət indekslərindən istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstehlak qiymət indeksi müəyyən dəst istehlak məhsul və xidmətlərin hesabat dövrünə qiyməti ilə eyni məhsul və xidmətlərin bazis dövrünün yekun qiymətlərinin dəyərində nisbəti ilə xarakterizə edilir:

$$I_{IQ} = \sum (M_{m.n.m.} \times Q_{1müx.}) : \sum (M_{m.n.m.} \times Q_{0müx.}),$$

$M_{m.n.m.}$ – hesabat dövründəki müxtəlif növ məhsulların (xidmətlərin) müəyyən (fiksasiya) olunmuş miqdarı;

$Q_{1müx.}$, $Q_{0müx.}$ – hesabat və bazis dövründəki müxtəlif növ məhsulların qiyməti.

I_{IQ} – istehlak qiymət indeksi, qeyri istehsal tələbatı üçün əhali tərəfindən əldə olunan müəyyən dəst məhsul və xidmətlərin (istehlakçının bazar sərbəti) qiymətinin dəyişilməsini göstərir.

İki dövr ərzində bazar sərbətinə daxil olan üç növ məhsulun miqdar və qiymətləri aşağıdakı 3.1 cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 3.1

Göstəricilər	Miqdar, şərti vahid, $M_{m.n.m.}$	Bazis dövründə qiymət (iyun) min manat, Q_0	Hesabat dövründə qiymət (iyul) min manat, Q_1
--------------	-----------------------------------	---	---

Məhsul "A"	100	1	1,12
Məhsul "B"	200	2	2,40
Məhsul "S"	300	0,85	0,85

İstehlak qiymət indeksi bərabərdir:

$$I_{IQ} = (100 \times 1,12 + 200 \times 2,40 + 300 \times 0,85) : (100 \times 1,00 + 200 \times 2 + 300 \times 0,85) = 847 : 755 = 1,1219 \text{ və ya } 112,19\%.$$

Beləliklə, hesabat dövründə, bazis dövrü ilə müqayisədə istehlak səbətinin qiymət səviyyəsi 1,12 dəfə artıb, və ya istehlakçının hesabat dövründə bazar səbəti xərcləri 12,19% yüksəlib.

İstehlak qiymət indeksi inflyasiya səviyyəsinin ən vacib göstəricilərindən biri kimi istifadə olunur. O dövlətin vahid maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatda qiymət proseslərinin təhlili və proqnozu, milli valyutanın real məzənnəsinin idarə olunması, sosial təminatə yenidən baxılması, hüquq mübahisələrinin həll olunması məqsədi ilə istifadə olunur.

Topdansatış qiymət indeksi topdansatış bazarında xammalın, materialların, yarımfabrikatların, hazır məhsul və digər malların dəyərinin dəyişilməsini qiymətləndirməyə imkan verir. O istehsal məqsədli mal və xidmətlərin qiymətlərinin dəyişilməsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur, istehsal fəaliyyətində istifadə olunan maddi resursların qiymətlərinin dəyişilməsi hesabına xərclərin artımını nəzərə almağa imkan verir.

Makrosəviyyədə inflyasiyanı qiymətləndirmək üçün- ($I_{\text{ÜMM}}$) ümumi milli məhsul indeks göstəricisindən istifadə olunur. Onun hesablanmasında mal və xidmətlərin dəsti, istehlak və topdansatış qiymətlərinin indeksinin hesablanmasına nisbətən daha geniş və sanballıdır.

Hesablama bu düstur üzrə aparılır:

$$I_{\text{ÜMM}} = \sum(M_{nt} \times Q_{nt}) : \sum(M_{n0} \times Q_{nt}) \quad t = 1, N,$$

M_{nt} , M_{n0} – t-ə və baza dövründə neçə növdə realizə olunmuş məhsulların miqdarı;

Q_{nt} - t dövründə neçə növdə realizə olunmuş məhsulun qiyməti;

N – qiymətlərin səviyyəsinin təhlili üçün istifadə olunan müvəqqəti dövrün miqdarı.

İnflyasiya prosesində ümumi milli məhsulun indeks dinamikası bir neçə il ərzində baş verən dəyişikliyi əks etdirir. Gələcək dövr ilə müqayisədə hesabat dövründə ($I_{\text{ÜMM}}$) indeksinin azalması inflyasiya dərəcəsinin azalmasını göstərir, və əksinə.

($I_{\text{ÜMM}}$) indeksinin köməyi ilə ümumi rifah naminə dövətdə istehsal və istehlak olunan, yalnız xalq istehlakı mallarının qiymətinin dəyişməsi deyil, həmçinin dövlət maraqlarına istifadə olunan, investisiyalar, idxal və ixrac olunan mal və xidmətlərin qiymətləri də nəzərə alınaraq inflyasiyanın təsir dərəcəsi qiymətləndirilir. İndeksin əhəmiyyəti ümumi milli məhsulun dəyişilməz qiymətlərlə yenidən hesablanması əmsalı qismində istifadə olunur ki, onsuz uzunmüddətli dövr ərzində istehsalın həcmi müqayisə etmək mümkün deyil.

Qiymət indeksinin artımı pul vahidinin alıcılıq qabiliyyəti səviyyəsinin aşağı düşməsinə göstərir, hesablama bu düstur üzrə müəyyən edilir:

$$I_{\text{aq}} = 1 : I_{\text{q}},$$

$I_{\text{aq}}, I_{\text{q}}$ – müvafiq olaraq real gəlirlilik səviyyəsi və qiymət indeksidir.

I_{aq} səviyyəsinin əhəmiyyəti inflyasiyaya görə pul kütləsinin real dəyərini qiymətləndirməyə imkan verir ki, buda aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edilir:

$$I_{\text{inf}} = 1 - I_{\text{aq}}.$$

Birinci yarımillə müqayisədə ikinci yarımildə qiymət indeksi 115% təşkil edir, bu dövrdə manatın alıcılıq qabiliyyəti müvafiq olaraq 0,86957 (1: 1,15), və ya 86,96%-ə qədər azalıb, yəni inflyasiya 13,04% (100% - 86,96 %) təşkil edib.

İnflyasiya dinamikasının əsas göstəricisi inflyasiya normasıdır

$$N_{\text{in}} = [I_{\text{Qt}} - I_{\text{Qt-1}}] : I_{\text{Qt}} \times 100\%,$$

$I_{\text{Qt}}, I_{\text{Qt-1}}$ - qarışıq dövrlərin qiymət indeksi.

N_{in} normasının əhəmiyyəti hazırki dövr ərzində inflyasiya səviyyəsinin neçə faiz dəyişilməsini göstərir. Əgər N_{in} 1-9%-ə qədərdirsə və inflyasiya “sürünən” adlanır, əgər N_{in} 10 – 99%-dirsə inflyasiya “çapan” adlanır. Əgər inflyasiya norması ayda 50% təşkil edirsə, onda iqtisadiyyat “xəstədir” hiperinflasiyadır.

Üç ardıcıl dövrün qiymət artımının indeksi müvafiq olaraq 1,15 və 1,18 və 1,31 bərabərdir.

Onda birinci və ikinci dövrlər üçün nəzərdə tutulan inflyasiya norması bərabərdir:

$$N_{in}(2,1) = (1,18 - 1,15) : 1,18 \times 100\% = 2,54\%.$$

İnflyasiya norması 9 %-dən azdırsa “sürünəndir”, təşkilatın fəaliyyətinin nəticəsinə əsaslı təsir göstərmir.

İkinci və üçüncü dövrlər üçün nəzərdə tutulan inflyasiya norması müvafiq olaraq bərabərdir:

$$N_{in}(3,2) = (1,31 - 1,18) : 1,31 \times 100\% = 11,49\%.$$

İnflyasiya norması 9%-dən çox olduqda, təşkilatın fəaliyyətinin nəticəsinə hissələnən səviyyədə təsir göstərir.

Əgər inflyasiya il ərzində 3-5%-dən çox olarsa təşkilatın maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir:

1. İnflyasiya təşkilatın bütün daxilolmalarını və gəlirlərini dəyərdən salır. Təşkilata daxil olan ödənişlərin cüzi gecikdirilməsi ona aid olan gəlir hissəsini tam almamasına gətirib çıxarır.

2. İnflyasiya dövriyyə vasitəsinə olan tələbatın hədsiz dərəcədə artmasına gətirib çıxarır, beləki, əvvəlki dövrün qiymətləri ilə məhsulun maya dəyərində nəzərə alınan xərclərin bir çoxu təşkilatın cari dövründə real xərclərin dəyərini ödəmir.

3. İnflyasiya təşkilatın kapitalının, onun aktivlərinin və öhdəliklərinin real dəyərini təhrif edir.

4. Fəaliyyətin nəticələri haqqında maliyyə hesabatı həmişə obyektiv olmur, beləki balansın müxtəlif maddələri fərqli sürətdə öz dəyərini itirir. Məsələn, debitor borcu öz dəyərini itirir və borc pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması dəyərində təşkilatın gəlirinin itirilməsinə gətirib çıxardır. Və əksinə, kreditor borcu olan bəzi təşkilatlara xeyir verir, çünki təşkilat alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşmüş pulla öz öhdəliklərinə görə ödəmələr aparır.

5. Yüksək inflyasiya investisiya fəaliyyətini çətinləşdirir və azaldır, istehsalın genişləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərin “yeyilməsinə” gətirib çıxarır.

6. Kapitalın sadə təkraristehsal prosesini zəiflədir.

7. Əvvəlki dövrlərdə əldə olunan əsas vasitələr və sitehsal ehtiyatları öz dəyərini hazır məhsula köçürməsi vaxt etibarı ilə gecikir, buna görə məhsulun maya dəyərini aşağı düşməsinə gətirib çıxardır.

8. Cari xərclər və əsas vasitələrin amortizasiyası daha yüksək alıcılıq qabiliyyətli qiymət üzrə hesablanır, maliyyə nəticələrinin müəyyən olunması zamanı isə daha aşağı alıcılıq qabiliyyəti olan pul ilə qiymətləndirilərək cari dövrdə daxil olan məbləğdən çıxılır. Bu fəaliyyət maliyyə nəticələrinin yüksəlməsinə, vergitutumlu gəlirin artmasına, təşkilatın sərəncamında qalan mənfəətin və xalis mənfəətin azalmasına gətirib çıxardır və s.

Bütün bunlar idarəçilik qərarlarının qəbul olunma prosesində inflyasiyanın səviyyəsinə nüfuz edən amillərin təsiri nəticəsində təşkilatın itkilərini qiymətləndirməyə imkan verən metodlardan istifadə olunmasını şərtləndirir.

Təşkilat rəhbərliyi bazar şəraitində inflyasiyanın maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Maliyyə nəticələrinə inflyasiyanın təsirini nəzərə almağa imkan verən, təşkilatın itkilərini və xalis mənfəətin real ölçülərini müəyyən edən bir neçə sadə metodu nəzərdən keçirək.

Qiymətlərin artım indeksini nəzərə alaraq illik inflyasiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Əgər qiymətlərin artım indeksi hər ay sabit olarsa, onda illik alıcılıq qabiliyyətini (INP) və inflyasiyanın illik səviyyəsini (INGin) bu düstur ilə müəyyən etmək olar.

$$INP = 1 / (1 + INm)^{12}, \text{INGin} = 1 - INP,$$

INm – aylıq qiymət indeksi;

INP – qiymət artımı nəticəsində alıcılıq qabiliyyətinin indeksi;

INGin – inflyasiyanın illik tempi.

Proqnoza görə hər ay qiymətlər orta hesabla 3% artacaq, inflyasiyanın illik səviyyəsini müəyyən edək.

Hər ay qiymətlərin 3% artımı alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaq, ay ərzində onun səviyyəsi:

$$INm = 1 : 1,03 = 0,970874 \text{ olacaq.}$$

Müvafiq olaraq 100 manatın real dəyəri yalnız 97,09 manat, inflyasiyanın aylıq səviyyəsi isə 0,0291 və ya 2,91% (100% - 97,09%) olacaq. Müvafiq olaraq inflyasiyanın illik səviyyəsi:

$$IN_{gin} = 1 / [1 + 0,0291]^{12} = 0,7087761 \text{ və ya } 70,88\% \text{ olacaq.}$$

Beş il ərzində qiymətlərin aylıq 1% artması ilə pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin neçə dəfə aşağı düşəcəyini müəyyən edək.

Beş il ərzində hər ay qiymətlərin 1% artması məhsul və xidmətlərin alınmasına xərclərin orta hesabla 81,67% artmasına gətirib çıxaracaq.

$$(1 + 0,01)^{12 \times 5} = 1,8167.$$

Beş il ərzində alıcılıq qabiliyyəti 55,04% azalacaq:

$$INP_q = 1 : 1,8167 = 0,550449.$$

İnflyasiyanın səviyyəsi 0,4496 və ya 44,96% təşkil edəcək.

Əgər qiymətlərin artım indeksi qeyri sabitdirsə, alıcılıq qabiliyyətinin illik indeksini və inflyasiya indeksini aşağıdakı düstur üzrə müəyyən etmək olar:

$$INP_g = 1 : [(1 + IN_{m_1}) \times (1 + IN_{m_2}) \times (1 + IN_{m_3}) \dots \times (1 + IN_{m_{12}})];$$

$$\text{və ya } INP_g = [I(1 + IN_{km})]; \quad k = 1,12; \quad IN_{gin} = 1 - INP_g,$$

IN_{km} – hansı ayda qiymət artımı indeksi;

I – istehsal işarəsi.

Birinci rübün hər ayı tikinti materiallarının qiymət artımı müvafiq olaraq 1,2 və 3% təşkil etmişdir. İkinci və üçüncü rübün hər ayı qiymət artımı 2,5%, dördüncü rübün hər ayı qiymət artımı orta hesabla 1% təşkil edib.

İl ərzində qiymət artım indeksi:

$IN_q = (1 + 0,01) \times (1 + 0,02) \times (1 + 0,03) \times (1 + 0,025)^6 \times (1 + 0,01)^3 = 1,268$ təşkil edib.

Buna görə də, il ərzində qiymət səviyyəsi 26,8% yüksəlib, müvafiq olaraq alıcılıq qabiliyyətinin səviyyəsi:

$$INP = 1 : IN_q = 1 : 1,268 = 0,78864 \text{ təşkil edib.}$$

İnflyasiyanın səviyyəsi:

$$IN_{gin} = 1 - 0,78864 = 0,21136, \text{ və ya } 21,14\% \text{ təşkil edib.}$$

Vahid dövrə görə inflyasiya səviyyəsini nəzərə alaraq inflyasiya səviyyəsinin hesablanması.

İnflyasiyanın miqdarının qiymətləndirilməsi üçün inflyasiya və indeks səviyyəsindən istifadə olunur.

İnflyasiyanın səviyyəsi baxılan dövr ərzində qiymətlərin neçə faiz artmasını göstərir, bu düsturla müəyyən olunur:

$$\text{Sin} = \Delta M : M \times 100\%, \Delta M = M_{\text{in}} - M,$$

ΔM – məbləğ, onun alıcılıq qabiliyyətini saxlamaq üçün AQ-ni artıran məbləğdir.

M_{in} – İnflyasiyanın nəzərə alınması ilə alıcılıq qabiliyyətinin əhəmiyyəti aşağıdakı düstur üzrə müəyyən olunur.

$$M_{\text{in}} = M \times \text{İN},$$

İN-təhlil olunan dövrdə qiymətlərin neçə dəfə dəyişilməsini göztərən inflyasiya indeksidir.

İnflyasiya səviyyəsilə və inflyasiya indeksi arasında asılılıq mövcuddur:.

$$\text{İN} = 1 + \text{Sin}.$$

Bərabər dövrlərdə və hər dövrdə bərabər inflyasiya indeksləri və təhlil olunan dövrə görə inflyasiya səviyyəsi aşağıdakı düstur üzrə müəyyən olunur:

$$\text{İN}_t = (1 + \text{İN}_v)^{T_v}, \text{Sint} = \text{İN}_t - 1,$$

$\text{İN}_v, T_v$ - vahid vaxt dövründə müvafiq inflyasiya səviyyəsidir.

T_v – təhlil olunan vaxt kəsiyində, vahid dövrlərin miqdarıdır.

İl ərzində aylıq inflyasiya səviyyəsi 4,5% təşkil edib, onda illik inflyasiya indeksi:

$\text{İN}_g = (1 + 0,045)^{12} = 1,696$, $\text{Sin} = 1,696 - 1 = 0,696$ təşkil edəcək, yəni təhlil edilən il ərzində qiymətlər orta hesabla 1,696 dəfə və ya 69,6% artıb.

Əgər təhlil olunan vaxt kəsiyində daxil olan hər vahid dövrdə inflyasiyanın indeksi müxtəlif olsa, onda nəzərdən keçirilən vaxt kəsiyindəki inflyasiya indeksi

$$\text{İN}_t = (1 + \text{İN}_{v_1}) \times (1 + \text{İN}_{v_2}) \times \dots \times (1 + \text{İN}_{v_t});$$

$$\text{Sint} = \text{İN}_t - 1, \text{ bərabər olacaq.}$$

Təhlil olunan dövrə daxil olan hər dörd ildə inflyasiyanın illik tempi müvafiq olaraq 17,2, 15,5, 16,4 və 8,2%-ə bərabərdir. Verilmiş vaxt kəsiyi ərzində inflyasiyanın indeksini və səviyyəsini müəyyən edək.

$$\text{İN}_4 = (1 + 0,172) \times (1 + 0,155) \times (1 + 0,164) \times (1 + 0,082) = 1,705;$$

$$\text{Sin}_4 = 0,705,$$

yəni təhlil olunan dövr ərzində qiymətlər orta hesabla 1,7 dəfə və ya 70,5% artıb.

Alıcılıq qabiliyyəti nöqtəyi nəzərindən gəlirlərin qiymətləndirilməsi

Təşkilatın fəaliyyətinin prespektiv planlaşdırılmasında, gələcək dövrlərdə maliyyə nəticələrinin hesablanmış əhəmiyyətini qiymətləndirmək, inflyasiya nəticəsində mümkün itkiləri nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, əgər gəlirlərin əhəmiyyəti və inflyasiyanın orta illik tempi proqnoz üzrə müəyyən olunubsa, onda inflyasiyaya təsir üçün maliyyə ehtiyatlarının (gəlirin) diskont edilməsini aşağıdakı düstur üzrə həyata keçirmək olar:

$$\text{HMEt} = \text{Met} : (1 + \text{IN})^t,$$

HMEt – maliyyə ehtiyatlarının t dövrünün hal-hazırkı vaxtında dəyəridir;

MEt – t dövrünün bitməsi üzrə maliyyə göstəricilərinin əhəmiyyətidir;

IN – vahid dövr ərzində inflyasiyanın artım tempi;

t - illik vahid dövrün miqdarıdır.

Təşkilat illik 600 min manat məbləğində mənfəət əldə etmişdir. Əgər hər rübdə inflyasiyanın orta artım tempi 5% təşkil edibsə, onda hesabat dövründə təşkilatın xalis mənfəətinin real həcmi:

$$\text{HMEt} = \text{MEt} : (1 + \text{IN})^t = 600 : (1 + 0,05)^4 = 493,62 \text{ min manat təşkil edəcək.}$$

Alıcılıq qabiliyyəti nöqtəyi nəzərindən təşkilatın real mənfəəti 493,62 min manat təşkil edib.

İnflyasiya nəticəsində itki:

$$\text{İTK} = 600 - 493,62 = 106,38 \text{ min manat .}$$

Başqa sözlə desək, inflyasiyanın artımı nəticəsində təşkilat 106,38 min manat xalis mənfəət itirib.

Təşkilat ehtiyat yaratmaq üçün illik 26% nominal tarif üzrə mürəkkəb faizlərin aylıq hesablanması ilə banka bir ilə 500 min manat yerləşdirib. İnflyasiyanın aylıq səviyyəsi 1,8% təşkil edir. Yatırımın real həcmi müəyyən edək.

1) İlin sonu üzrə faizlə ehtiyatın məbləği:

$$\text{Ef} = 500 \times (1 + 0,26 : 12)^{12} = 646,67 \text{ min manat təşkil edir.}$$

İnflyasiya hesaba alınmadan təşkilatın gəliri:

$$G = 646,67 - 500 = 146,67 \text{ min manat təşkil edib.}$$

2) İllik inflyasiya indeksini müəyyən edək:

$$Ing = (1 + 0,018)^{12} = 1,239$$

3) Alıcılıq qabiliyyəti nöqtəyi nəzərindən ehtiyatın məbləği faizlə:

$$Ef = Ef : INg = 646,67 : 1,239 = 521,93 \text{ min manata bərabər olacaq.}$$

4) İl ərzində ehtiyatı artırmağa imkan verən real gəlirin həqiqi həcmi:

$$Gin = 521,93 - 500 = 21,93 \text{ min manat təşkil edəcək.}$$

Beləliklə, inflyasiya nəticəsində gəlirin real həcmi 6,69 dəfə az olacaq (146,67 : 21,93).

İnvestisiya olunan vasitənin real gəlirinin qiymətləndirilməsi

Bazar şəraitində hər hansı mülkiyyət formalı təşkilat əlavə gəlir əldə etmək məqsədi ilə fəaliyyətini həyata keçirir. Məsələn, müəyyən (fiksasiya) olunmuş həcmdə hər il gəlir (ND) almağa imkan verən biznesin inkişafına vəsait yatırarkən alıcılıq qabiliyyəti səviyyəsinin mümkün dəyişikliyi qeyd edərək investisiyanın real gəlirini (RGin) nəzərə almaq vacibdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı düsturdan istifadə edilir.

$$RGin = IN \times (1 + ND)^t : (1 + Ing)^t,$$

burada, INg – illik inflyasiya tempi,

ND – gəlirin illik həcmidir.

Təşkilatın istehsal potensialına investisiya olunmuş 1000 min manat 5 il ərzində müəyyən (fiksasiya) olunmuş həcmdə illik 15% gəlir əldə etməyə imkan verəcək. Əgər proqnoz olunan illik inflyasiyanın səviyyəsi 8% təşkil edərsə, onda investisiya olunan vəsaitin real gəlirini müəyyən edək.

İnflyasiya tempini nəzərə almadan investisiya olunan vəsaitin nominal gəliri:

$$NG = 1000 \times (1 + 0,15)^5 = 2011 \text{ min manat təşkil edəcək.}$$

İnflyasiya tempini nəzərə alsaq real gəlir:

$$RGin = 1000 \times (1 + 0,15)^5 : (1 + 0,08)^5 = 1369 \text{ min manat təşkil edəcək.}$$

İnflyasiya nəticəsində itki:

$$İTK = NG - RG = 2011 - 1369 = 642 \text{ min manat.}$$

Təşkilatın debitorlarla hesablaşmalarının keyfiyyəti nəzərə alınaraq əsas fəaliyyətdən gələn gəlirə inflyasiyanın təsirinin qiymətləndirilməsi

Əsas fəaliyyətdən gələn gəlirə inflyasiyanın təsirinin qiymətləndirilməsi üçün gəlirin artımına təsir edən amillərin dinamikasını nəzərə almaq vacibdir. Onlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

- İstehsalın həcmnin və satışının təbii vahidlərdə (real) artımı;
- Qiymət artımı (inflyasiya artımı);
- Məhsulun satış (realizə olunması) qaydaları.

Məsələn, təşkilat məhsulun kreditə satışını həyata keçirir, bu halda məhsulun yüklənib göndərilməsi və təşkilatın hesabına pul vəsaitlərinin daxil olması arasında müəyyən vaxt kəsiyi (T_{db}) mövcuddür ki, bu vaxt ərzində təşkilatın dövriyyə vəsaitləri debitor borcuna yatırılır.

Əgər təşkilat məhsulun satışını kredit yolu ilə həyata keçirirsə, onda aylıq nominal gəlir və (RD_{in}) inflyasiya nəzərə alınaraq məhsulun realizə olunması nəticəsində təşkilatın hesabına daxil olan pul vəsaitlərinin real dəyəri (RD) aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edilə bilər:

$$RD = Ga : (1 + T_{gaa})^{A_{db}},$$

$$RD_{in} = Ga : [(1 + T_{gaa})^{T_{db}} \times (1 + \dot{IN})^{T_{db}}].$$

Ga – dəyər ifadəsində məhsul satışından aylıq gəlir;

T_{gaa} - gəlirin aylıq artım tempi;

T_{db} -debitor borcunun orta aylıq ödənilmə müddəti.

Təşkilatın aylıq satış həcmi 250 min manatdır, məhsulun kreditə realizə olunmasından əldə olunan pul vəsaiti orta hesabla üç aydan sonra daxil olur. İnflyasiyanın aylıq orta səviyyəsi 4%-dir, kreditə satışın aylıq artım tempini 5% artırmaq planlaşdırılır. İnflyasiya nəticəsində itgiləri qiymətləndirək.

Nominal gəlir:

$$RD = Ga : (1 + T_{gaa})^{T_{db}} = 250 : (1 + 0,05)^3 = 215,96 \text{ min manat təşkil edəcək.}$$

Beləliklə, məhsulun kreditə satışı nəticəsində təşkilatın itkisi 34,04 min manatdır (250-215,96).

İnflyasiyanı nəzərə alaraq real gəlir:

$$RD_{in} = Ga : [(1 + T_{gaa})^{T_{db}} \times (1 + \dot{IN})^{T_{db}}] = 250 : [(1+0,05)^3 \times (1 + 0,04)^3] = 191,99 \text{ min manat təşkil edəcək.}$$

İnflyasiya nəticəsində məhsulun kreditə satışı nəticəsində aylıq itki 58,01 min manatdır (250-191,99).

Görünür ki, hazır məhsula görə hesablaşma nə qədər tez həyata keçirilərsə, debitor borcunun həcmi o qədər azalacaq, digər bərabər şərtlərdə dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbat bir o qədər az olacaq.

Əgər debitorlarla hesablaşmanın müddəti, məsələn, bir ay azalarsa, onda inflyasiyanı nəzərə alaraq real gəlir:

$RD_{in} = Ga : [(1 + T_{gaa})^{T_{db}} \times (1 + IN)^{T_{db}}] = 250 : [(1 + 0,05)^2 \times (1 + 0,04)^2] = 209,65$ min manat təşkil edəcək.

İnflyasiya nəticəsində məhsulun kreditə satışını nəzərə alaraq aylıq itki 40,35 min manat (250-209,65) təşkil edəcək, beləliklə, debitorlarla hesablaşmaların müddətinin azalması nəticəsində itki 43,77% $[(58,01 - 40,35) : 40,35 \times 100\%]$ azalacaqdır.

“AAA” və “BBB” təşkilatlarının satış həcmi 300 min manat təşkil edir. Məhsulların kreditə realizə olunmasından daxil olan pul vəsaiti müvafiq olaraq 25 - 28 gündən bir daxil olur. Təşkilatın rəhbərliyi satışın səviyyəsinin 20% artırılması haqqında qərar qəbul edir. İnflyasiyanın orta aylıq səviyyəsi 3,5%-dən 5% kimi arta bilər. Təşkilatların nominal və real gəlirini müəyyən edək.

1) Təşkilatların nominal gəlirini aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edək:

$$RD = Ga : (1 + T_{gaa})^{T_{db}}$$

$$RD(\text{“AAA”}) = 300 : (1 + 0,20)^{25/30} = 257,71 \text{ min manat.}$$

Beləliklə, məhsulun kreditə satışı nəticəsində “AAA” təşkilatının itkisi 42,29 min manat (300 - 257,71);

$$RD(\text{BBB}) = 300 : (1 + 0,20)^{28/30} = 253,06 \text{ min manat.}$$

Beləliklə, məhsulun kreditə satışı nəticəsində “BBB” təşkilatının itkisi – 46,94 min manat (300-253,06).

Hesablamaların nəticəsi göstərir ki, debitorlarla hesablaşmaların müddətinin 3 gün və ya 12% $[(28-25)/ 25 \times 100\%]$ artması gəlirin həcmnin 4,65 min manat və ya 1,80% azalmasına gətirib çıxarır.

2) İnflyasiyanı nəzərə alaraq təşkilatın real gəlirini müəyyən edək:

$$RD_{in} = Ga : [(1 + T_{gaa})^{T_{db}} \times (1 + IN)^{T_{db}}].$$

3,5% inflyasiyanı nəzərə alaraq real gəlir:

$$RDin (AAA) = 300 : [(1 + 0,20)^{25/30} \times (1 + 0,035)^{25/30}] = 250,43 \text{ min manat.}$$

3,5% inflyasiya nəticəsində məhsulun kreditə satışından “AAA” təşkilatının itkisi ayda 49,57 min manat (300 - 250,43) təşkil edəcək.

5 % inflyasiyanı nəzərə alaraq real gəlir:

$$RDin = (AAA) = 300 : [(1 + 0,20)^{25/30} \times (1 + 0,05)^{25/30}] = 247,25 \text{ min manat}$$

təşkil edəcək.

5% inflyasiya nəticəsində “AAA” təşkilatı məhsulun kreditə satışından itkisi ayda 52,55 min manat (300 – 247,25) təşkil edəcək.

Beləliklə, inflyasiya səviyyəsinin 1,43 dəfə (5% : 3,5%) artması zamanı “AAA” təşkilatının itkisi 1,06 dəfə artır.

3,5% inflyasiyanı nəzərə alaraq “BBB” təşkilatının real gəliri:

$$RDin (“BBB”) = 300 : [(1 + 0,20)^{28/30} \times (1 + 0,35)^{28/30}] = 245,06 \text{ min manat}$$

təşkil edəcək.

3,5% inflyasiyanın nəticəsində “BBB” təşkilatının məhsulu kreditə satışından itkiləri ayda 54,94 min manat (300 - 245,06) təşkil edəcək.

5% inflyasiyanı nəzərə alaraq “BBB” təşkilatının real gəliri:

$$RDin (“BBB”) = 300 : [(1 + 0,20)^{28/30} \times (1 + 0,5)^{28/30}] = 241,79 \text{ min manat}$$

təşkil edəcək.

5% inflyasiyanı nəzərə alaraq “BBB” təşkilatının məhsulu kreditə satışından itkisi ayda 58,21 min manat. (300 - 241,79) təşkil edəcək.

Beləliklə, inflyasiya səviyyəsinin tempi 1,43 dəfə (55 : 3,5%) artması zamanı “BBB” təşkilatının itkisi 1,06 dəfə artır.

3) təşkilatın itkilərini müqayisəsi:

3,5% inflyasiya zamanı:

$$\Delta = 54,94 - 49,57 = 5,37; \quad \text{Tit} - 10,83\%;$$

5% inflyasiya zamanı:

$$\Delta 58,21 - 52,55 = 5,66; \quad \text{Tit} = 10,77\%.$$

Beləliklə, debitorlarla hesablaşmaların müddətinin artması itkilərin ölçüsünün artımına gətirib çıxaracaqdır.

Təşkilatın xərclərinə inflyasiyanın təsirinin qiymətləndirilməsi

Xammal və materialların qiymət artımı təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşməsi üçün dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın artmasına gətirib çıxarır. Əgər təşkilat material ehtiyatları daxil olana qədər, yəni əvvəlcədən onun ödənişini həyata keçirərsə, istehsal prosesinin maliyyələşməsi üçün dövriyyə vəsaitinə olan tələbat artar.

Hesabat dövründə məhsul istehsalında istifadə olunan material ehtiyatlarının dəyəri 3400 min manat təşkil edib. “S₁” və “S₂” tikinti materiallarının qiyməti müvafiq olaraq 15 və 32% artıb, onların ümumi material ehtiyatlarında payı – 0,65 və 0,35-dir.

Beləliklə, hesabat dövründə material ehtiyatlarının dəyəri:

“S₁” – 2210 min manat (3400 x 0,65); “S₂” - 1190 min manat olub.

Qiymətlərin artımı ilə əlaqədar olaraq eyni həcmli istehsal üçün dövriyyə vəsaitinə olan tələbat:

“S₁”= 2210 x 1,15 = 2541,5 min manat, “S₂” üçün – 1190 x 1,32 = 1570,8 min manat, ümumiyyətlə tələbat 4112,3 min manat (2541,5 + 1570,8) təşkil edəcək, yəni tələbat 1,21 dəfə və ya 21% artıb.

Eyni nəticəni tikinti materiallarının qiymət artımının orta tempinin düsturundan istifadə edərək əldə etmək olar.

$$IN_q = \sum dk + \dot{IN}_k,$$

dk – material ehtiyatlarında neçə növ xammalın payının dəyəridir;

IN_k – hansı növdə xammal üzrə qiymətin artım indeksidir;

$$\dot{IN}_q = 0,65 \times 1,15 + 0,35 \times 1,32 = 0,7475 + 0,462 = 1,2095.$$

Material ehtiyatları üçün dövriyyə vəsaitinə olan tələbat:

$$MD_{in} = IN_q \times MD \text{ təşkil edəcək,}$$

burada, MD – inflyasiya nəzərə alınmadan material ehtiyatlarının dəyəridir;

$$MD_{in} = 1,2095 \times 3400 = 4112,3 \text{ min manat.}$$

Təşkilata hesabat dövründə məhsul istehsalı üçün 72000 min manat məbləğində material ehtiyatı tələb olunur. Hər növün dəyərinin payı müvafiq olaraq 22,55 və 23% olan üç növ xammaldan istifadə olunub. İstehsalın həcmi 28% artırmaq planlaşdırılır. Proqnoza görə, material ehtiyatlarının qiymətinin yüksəliş tempi müvafiq olaraq 5,18 və 30% təşkil edəcək. Xammal əldə etmək üçün dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın proqnozunu müəyyən edək.

1) Material ehtiyatlarının qiymət artımının orta tempini müəyyən edək:

$$IN = \sum dk \times INk = 0,22 \times 1,05 + 0,55 \times 1,18 + 0,23 \times 1,30 = 1,179.$$

Beləliklə, istifadə olunan xammalların qiymətinin artması nəticəsində qiymətlər orta hesabla 17,9% artacaq.

Alicılıq qabiliyyətinin səviyyəsi:

$$INP = 1 : 1,179 = 0,848176 \text{ və ya } 84,82\% \text{ təşkil edəcək.}$$

Müvafiq olaraq inflyasiyanın səviyyəsi:

$$100\% - 84,82\% = 15,18\% \text{ təşkil edəcək.}$$

2) Artım tempini nəzərə alaraq dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı, istehsalın həcmi və material ehtiyatlarının orta qiymət artımı indeksini müəyyən edək.

$$MDin = INq \times MD \times Td(K) = 1,179 \times 72000 \times 1,28 = 108657 \text{ min manat.}$$

15,18% inflyasiya səviyyəsində material ehtiyatlarına tələbat 1,51 dəfə, həcm artması hesabına 1,28 dəfə, istifadə olunan materialların qiymətinin artması hesabına isə 1,179 dəfə artacaqdır.

Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların keyfiyyətini nəzərə alaraq təşkilatın xərclərinə inflyasiyanın təsirinin qiymətləndirilməsi

Xammal və materialların qiymətinin orta artım tempinin yüksəlməsi dövriyyə vəsaitlərinə tələbatın və təşkilatın xərclərinin artmasına gətirib çıxarır. Təşkilatın gəlirlilik səviyyəsinin qorunması üçün debitor və kreditorlarla hesablaşma siyasətini dəyişmək, istehsal olunan məhsulun qiymətinin formalaşmasına əsaslı şəkildə yanaşmaq, onun məhsula olan tələb və təklifdən asılılığı, məhsul alıcılarının ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Xüsusi ilə aşağıdakı amillərin dinamikasına diqqət yetirmək lazımdır:

- satışın həcmi – satışın həcmi artırılması istehsal və marketing xərclərinin artmasına gətirib çıxardır;
- material ehtiyatlarının vahidinin orta qiymətinin artım tempi ilə hazır məhsulun realizə qiyməti arasında əlaqə:

$$Tmq = Qie : Qro$$

Qie – istehsal ehtiyatı vahidinin orta qiyməti;

Qro – realizə olunmuş məhsul vahidinin orta qiyməti;

Tmq – material xərclərinin mədaxildə payı.

- debitorlarla hesablaşmaların keyfiyyəti – debitor borcu nə qədər az olarsa və realizə olunmuş məhsula görə debitorlardan vəsaitlər nə qədər tez daxil olarsa, təşkilatın dövriyyədə olan vəsaiti bir o qədər çox olar.

Debitorlarla hesablaşmaların müddətinin artırılması (Tdb) dövriyyədə olan vəsaitlərə tələbatın artmasına gətirib çıxarır.

- Kreditorlarla hesablaşmaların keyfiyyəti – kreditor borcu nə qədər çox olarsa istehsal ehtiyatlarına yatırılan xüsusi vəsait bir o qədər az olacaq. Əgər təşkilat malgöndərənlərlə xammal və materiallar daxil olduqdan sonra hesablaşarsa, təşkilatın inflyasiya şəraitində real xərcləri az olacaq.

Təşkilatın aylıq xərclərinin nominal dəyəri yuxarıda sadalanan amillər nəzərə alınmaqla aşağıdakı düstur üzrə müəyyən oluna bilər.

$$NXa = Ga \times (Qie : Qr) \times [(1 + Tgaa)^{Tdb}] : [(1 + Tgaa)^{Tkb}];$$

$$\text{və ya } NXa = Ga \times Taqa \times [(1 + Tgad)^{Tdb-Tkb}],$$

Ga- aylıq ərzində realizə olunmuş məhsulun dəyəri;

Tgaa – satışın artımının aylıq tempi;

Qie – istehsal ehtiyatı vahidinin qiyməti;

Qr – realizə olunmuş məhsulun vahidinin qiyməti;

Tdb – debitor borcun orta aylıq ödəmə müddəti;

Tkb – kreditor borcun orta aylıq ödəmə müddəti;

İnflyasiya ödəmələrin təxirə salınması zamanı aylıq xərclərin nominal dəyərini (NXa) azaldır. İnflyasiyanın səviyyəsini nəzərə alaraq aylıq xərclərin real dəyərini (RXa) aşağıdakı düstur üzrə müəyyən oluna bilər.

$$RXa = Ga \times Taqa \times [(1 + Tgad)^{Tdb-Tkb}] \times [1 : (1 + IN^{Tdb})].$$

Hesabat ilinin nəticələrinə görə məhsulun satışından aylıq gəlir 300 min manatdır, məhsul istehsalında istifadə olunan material resursların orta qiyməti 42 manat, realizasiyanın orta qiyməti isə 73 manat təşkil edib. Debitor və kreditorlarla hesablaşmanın orta müddəti müvafiq olaraq 12 və 18 gün olub.

Əgər gəlirin aylıq artım tempi 24%, inflyasiyanın mümkün səviyyəsi 5% olarsa təşkilatın planlaşdırılan xərclərini müəyyən edək. Əgər hesablaşmanın müddəti 5 gün azalarsa təşkilatın xərclərinin həcmi necə dəyişər?

İnflyasiyanın 7%-ə qədər artması nəticəsində material resursların orta qiyməti 24% artarsa, realizasiyanın orta qiyməti eyni səviyyədə qalarsa, təşkilatın xərclərinin həcmi necə dəyişəcək?

1) Debitor və kreditor borclarının mövcudluğu şəraitində təşkilatın xərclərinin nominal həcmi aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edək.

$$NXa = Ga \times Taqa \times [(1 + Tgaa)^{Tdb-Tkb}] = 300 \times (42 : 73) \times [(1 + 0,24)^{(12-18/30)}] = 165,33 \text{ min manat.}$$

2) Real xərclərin (RXa) aylıq həcmi aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edək.

$$RXa = Ga \times Taqa \times [(1 + Tgaa)^{Tdb-Tkb}] \times [1 : (1 + İN)^{Tdb}] = 300 \times (42 : 73) \times [(1 + 0,24)^{(12-18/30)}] \times [1 : (1 + 0,05)^{12/30}] = 162,14 \text{ min manat.}$$

Beləliklə, inflyasiyanı nəzərə alaraq təşkilatın real xərcləri, nominal xərclərindən 3,19 min manat (165,33 – 162,14) məbləğində az olacaq.

3) Malgöndərənlərlə hesablaşmaların davamlılıq müddətinin 5 gün azalması şəraitində təşkilatın real xərclərinin aylıq həcmi müəyyən edək.

$$RXin = 300 \times (42 : 73) \times [(1 + 0,24)^{(12-13)/30}] \times [1 : (1 + 0,05)^{12/30}] = 168,06 \text{ min manat.}$$

Kreditorlarla hesablaşmaların davamlılıq müddətinin azalması şəraitində real xərclər 5,92 min manat (168,06 – 162,14) artacaq.

4) Əgər inflyasiyanın 7% artması nəticəsində material resurslarının orta qiyməti 24% artarsa, realizasiyanın orta qiyməti eyni səviyyədə qalarsa, debitor və kreditorlarla hesablaşmaların davamlılığı müddəti 20 və 28 gün olarsa, təşkilatın xərclərinin həcmi müəyyən edək.

4.1) Debitor və kreditor borclarının mövcud olduğu şəraitdə təşkilatın nominal xərclərinin aylıq həcmi aşağıdakı düstur üzrə hesablanır.

$$NXa = Ga \times Taqa \times [(1 + Tgad)^{Tdb-Tkb}] = 300 \times (42 \times 1,24 : 73) \times [(1 + 0,24)^{(12-28)/30}] = 202,10 \text{ min manat.}$$

4.2) Real xərclərin aylıq həcmi (RXa) aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edək.

$$RXa = Ga \times Taqa \times [(1 + Tgaa)^{Tdb-Tkb}] \times [1 : (1 + İN)^{Tdb}] = 300 \times (42 \times 1,24 : 73) \times [(1 + 0,24)^{(20-28)/30}] + [1 : (1 + 0,07)^{20/30}] = 193,18 \text{ min manat.}$$

3.2. Uçot siyasətinin təsərrüfat subyektlərinin mənfəət göstəricilərinin reallığına təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Mühasibat uçotu və hesabatı registrində (qeydiyyatında) təqdim edilmiş mənfəət göstəricilərinin reallığı bir çox amillərdən asılıdır. Müəssisənin gəlirlərinin və xərclərinin mühasibat uçotunun Hesablar Planına, 6 sayılı maddə «Gəlirlər» və 7 sayılı maddə «Xərclər» adlı bölmələrə müvafiq təşkil edilməsi onlardan ən əhəmiyyətlisidir.

Mühasibat uçotunda mənfəətin real göstəricilərinin formalaşdırılması üçün aşağıdakı şərtlər təmin edilməlidir.

1. Təşkilatın xərclərinin onların ödənilməsi mənbələrinə müvafiq surətdə bölüşdürülməsinin (bölgüsünün) düzgünlüyü.

İstehsal məsrəflərinə aid edilən xərclər (202, 203-cü hesabların debetinə).

Maliyyə nəticələrinin dəyişilməsinə aid edilən xərclər («Ümumi mənfəət (zərər)» adlanan 801-ci hesabın debetinə yazılır).

Qeyri-istehsal hesablarına aid edilən xərclər «Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» adlı 103-ci hesabın debetinə).

2. Təşkilatın xərclərinin vaxt əlaməti üzrə bölgüsünün düzgünlüyü. Bu məqsədlə mühasibat uçotunda «Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər» adlı 41-ci maddənin 412-ci «Uzunmüddətli zəmanət öhdəlikləri» hesabı və digər öhdəliklər hesabları üzrə tətbiq edilir. «Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər» adlı 41-ci maddənin hesabları üzrə analitik uçot öhdəliklərin növləri üzrə aparılır. Təşkilatın uçot siyasətinə dair qaydada və ya əmrdə öhdəliklərin növləri, onların hesablanması üsulları, habelə ilin sonunda müvafiq hesabların bağlanması qaydası müəyyən edilməlidir.

3. Sənayedə, inşaatda, elmi - tədqiqat təşkilatlarında hazır məhsul və bitməmiş istehsal qalıqları arasında xərclərin bölgüsünün düzgünlüyü.

4. Satışa çəkilən xərclərin göndərilmiş mallar (məhsullar) və onların anbarlarda qalıqları arasında bölgüsünün düzgünlüyü.

5. Satışdan alınan mənfəətin məbləği təşkilatın qəbul etdiyi uçot siyasəti elementlərindən, məsələn aşağıdakılardan asılıdır:

1) kommersiya təşkilatında tətbiq edilən istehsal və tədavül məsrəflərinə silinən material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodundan (materialların vahidinin qiymətləri üzrə, orta qiymətlərlə, FIFO və ya LIFO metodu ilə);

2) əsas fondların amortizasiyasının və qeyri - material aktivlərin hesablanması tətbiq edilən üsullarından.

6. Satışdan alınan mənfəətin göstəricilərinin mötəbərliyi satışdan alınan mədaxilin tam və mötəbər uçotu və uçota alınmış xərclərin reallığı ilə təmin edilir. Vergi orqanları ilə fikir ayrılıqları daha çox uzun müddətli maddi nəticəsi olmayan işlərin (xidmətlərin) dəyərini məsariflərə aid edərkən baş verir. Onlara, məsələn, müxtəlif təsərrüfat işləri, marketinq xidmətləri, təmir, konsultasiya, hüquq xidmətləri daxildir.

Mühasibat uçotunun «Təşkilatın mühasibat hesabatı» qaydalarına uyğun olaraq bir səhmə düşən mənfəət barədə informasiya mühasibat hesabatında açıqlanmalıdır.

Bir səhmə düşən mənfəət barədə informasiyanın açılması üzrə Metodiki tövsiyələrə uyğun olaraq, bir səhmə düşən mənfəətin göstəricilərinə aid, mühasibat hesabatının istifadəçiləri üçün hər hansı əhəmiyyətli informasiya izahat yazısında açılmalıdır.

Səhmdar cəmiyyəti bir səhmə düşən mənfəət barədə informasiyanı «Mənfəət və zərər haqqında hesabat» adlı 4 sayılı əlavə formada açır. Mənfəət barədə informasiya iki göstərici ilə təqdim edilir:

- hər səhm üzrə mənfəət;
- azaldılmış hər səhmə üzrə mənfəət (baza mənfəətinin səviyyəsinin mümkün olan aşağı düşməsinə əks etdirir).

$$\text{Hər səhmə düşən baza mənfəəti} = \frac{\text{Hesabat dövründə baza mənfəəti}}{\text{Hesabat dövründə adi səhmlərin orta hesabla miqdarı}}$$

$$\begin{array}{l} \text{Hesabat dövründə} \\ \text{baza mənfəəti} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Hesabat dövründə} \\ \text{xalis mənfəət} \end{array} - \begin{array}{l} \text{Hesabat dövründə sahiblərinə} \\ \text{hesablanmış imtiyazlı səhmlər} \\ \text{üzrə dividendlərin məbləği} \end{array}$$

(nizamnamə sənədlərinə uyğun olaraq).

İmtiyazlı bir səhmə düşən mənfəətə dair məlumatların hesablanması təsis sənədlərinin tələblərinə uyğun qaydada həyata keçirilir.

Hesabat dövründə adi səhmlərin orta hesabla miqdarı hər ayın birinə adi səhmlərin miqdarının toplanması və alınmış məbləğin hesabat dövründəki ayların sayına bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir.

Misalı nəzərdən keçirək. 2014-cü ildə X səhmdar cəmiyyətində adi səhmlərin hərəkəti belə olmuşdur (cədvəl 11).

Cədvəl 12.1

Adi səhmlərin hərəkəti

Tarix	Pul vəsaitlə ödənilmiş əlavə səhmlərin miqdarı	Satın alınmış (əldə edilmiş) səhmlərin miqdarı	Tədavüldə olan adi səhmlərin miqdarı
01.01	-	-	1000
01.04	800	-	1800
01.10	-	400	1400
Cəmi 31.12	800	400	1400

Tədavüldə olan adi səhmlərin orta hesabla miqdarı:

$$(1000 \times 3 + 1800 \times 6 + 1400 \times 3) : 12 = 1500$$

$$\text{və ya } (1000 \times 12 + 800 \times 9 - 400 \times 3) : 12 = 1500$$

Adi səhmlərin orta hesabla miqdarı barədə məlumatlar:

a) ödənişsiz;

b) bazar dəyərindən aşağı qiymətlə yerləşdirən zaman təshih edilir.

Azaldılmış hər səhmə üzrə mənfəət dedikdə gələcəkdə cəmiyyətin aktivlərini müvafiq surətdə artırmadan əlavə adi səhmlər buraxılmasının mümkünlüyü nəticəsində bir adi səhmə hesablanmış mənfəətin azalması anlaşılır. Əlavə adi səhmlər buraxılması:

1) səhmdar cəmiyyətinin bütün konvertasiya edilən qiymətli kağızlarının (imtiyazlı səhmlərinin, istiqrazlarının) adi səhmlərə konvertasiya edilməsi;

2) emitentdən adi səhmlərin alınıb - satılması (onların bazar dəyərindən aşağı qiymətə) müqavilələrinin icra edilməsi hallarında həyata keçirilir.

Azaldılmış hər səhmə üzrə mənfəəti müəyyən edərkən kəsirin surəti və məxrəci, yəni hesabat dövründə baza mənfəətinin məbləğini və tədavüldə olan adi səhmlərin orta hesabla miqdarı təshih edilir. Təshih edilmə kəsirin surətinin və məxrəcinin baza mənfəətinin və tədavüldə olan adi səhmlərin orta hesabla miqdarının mümkün olan artımının məbləği qədər artırılması yolu ilə həyata keçirilir (qiymətli kağızların konvertasiya edilməsi və müqavilələrin icra edilməsi hallarında).

Mənfəətin və tədavüldə olan adi səhmlərin orta hesabla miqdarının mümkün olan artımları:

- konvertasiya edilən qiymətli kağızların həm növü və buraxılışı üzrə;
- səhmlərin emitentdən alınib-satılmasına dair hər müqavilə üzrə hesablanır.

Mənfəətin mümkün olan artımını müəyyən edən zaman konvertasiya edilən qiymətli kağızlara və müqavilələrə aid bütün gəlirlər və xərclər hesaba alınır.

Belə xərclər aşağıdakılar ola bilər:

- buraxılışı şərtlərinə uyğun olaraq adi aksiyalara konvertasiya edilə bilən imtiyazlı səhmlər üzrə hesablanan dividendlər;
- xüsusi konvertasiya edilən istiqrazlar üzrə ödənilən faizlər;
- konvertasiya edilən qiymətli kağızların yerləşdirilmə qiyməti və nominal dəyəri arasında fərqin silindiyi məbləğlər, əgər onlar nominal dəyərindən aşağı qiymətlə yerləşdirilmişdirsə;
- digər analoji xərclər.

Belə gəlirlər aşağıdakılar ola bilər:

- konvertasiya edilən qiymətli kağızların yerləşdirilmə qiyməti və nominal dəyəri arasında fərqin silindiyi məbləğlər, əgər onlar nominal dəyərindən yüksək qiymətə yerləşdirilmişdirsə;
- digər analoji gəlirlər.

Baza mənfəətinin məbləğinin mümkün olan dəyişilməsini hesablayarkən (yəni durulaşmış mənfəətin məbləğini müəyyən edərkən) göstərilən xərclərin miqdarı adı çəkilən gəlirlərin məbləqləri qədər azaldılır.

Cəmiyyətin aktivlərini müvafiq surətdə artırmadan tədavüldə olan adi səhmlərin miqdarının mümkün olan artımı aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\frac{(BD - YQ) \times SM}{BD},$$

burada BD - bir adi səhmin bazar dəyəridir, hesabat dövrü ərzində orta hesabla bazar dəyəri kimi müəyyən edilir; YQ - müqavilədə müəyyən edilmiş şərtlərə uyğun olaraq bir adi səhmin yerləşdirmə qiymətidir; SM-alınma müqaviləsi üzrə adi səhmlərin ümumi miqdarıdır.

Adi səhmlərin sayının mümkün olan artımı:

- hesabat dövrünün əvvəlindən;
- konvertasiya edilən qiymətli kağızların buraxılışı və ya alınma müqaviləsi bağlanması tarixindən (əgər bu hadisələr hesabat dövrü ərzində baş vermişdirsə) tədavüldə olan adi səhmlərin orta hesabla sayını hesablayarkən nəzərə alınır.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində aparılmış tədqiqatın yekunlarını ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri çıxarmaq və müəyyən edilmiş nöqsan və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

1. Müasir dövrdə mənfəət müəssisənin öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi prosesi, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, investisiya, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticə göstəricisi olmaqla, iqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini özündə əks etdirir. Ona görə də, təcrübədə müəssisənin (firmanın) təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks təhlilinin mənfəət və rentabellikdən başlanılması məqsədəuyğun sayılır. Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin idarə olunması onun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi prosesinin sistemli təhlili metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə cevirir. Çünki, belə bir metodika həm daxili istifadəçilər və həm də vergi orqanları, kreditorlar və investorlar üçün vacib olmaqla, mənfəətin mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə müəssisənin potensial imkanını müəyyən etməyə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə «sağlamlığını» dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

2. Mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq idarəetmənin ən mühüm funksiyalarından biri sayılan iqtisadi təhlilin vəzifələr kompleksi genişlənir, tədqiq edilən hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi daha da mürəkkəbləşir, amilli (coxamilli) təhlilin dəqiqliyinə və operativliyinə tələbat artır. Bu isə, öz növbəsində, maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin mövcud metodikasının mühasibat ucotu və hesabatlarının beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsini və ona yeni aspektlərin əlavə olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət ilk növbədə müəssisənin maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aiddir. Çünki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəət müəssisənin (firmanın) istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Bundan başqa, müasir

dövrədə mənfəət müəssisənin elmi-texniki, iqtisadi və sosial inkişafı üçün əsas vəsait mənbəyi rolunu oynayır. Göründüyü kimi, müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində istehsalın inkişafının sürətləndirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mənfəət göstəricisi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, hər şeydən əvvəl, bizim fikrimizcə, bazar münasibətlərini tənzimləyən iqtisadi qanunların fəaliyyəti ilə də bilavasitə əlaqədardır.

3. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərindən, satış qiymətindən, satışın həcmi və strukturundan, istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının bazar qiymətlərindən də asılıdır. Ona görə də, mənfəəti yaradan amillərin düzgün müəyyən edilməsi və onların dəqiq təsnifatı iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu da, öz növbəsində bazar situasiyalarını nəzərə almaqla müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətin dərinə və hərtərəfli təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsini tələb edir.

4. Bazar münasibətlərinə keçid dövründə iqtisadiyyatda müəssisənin yeri tamamilə yeni parametrlər, funksiyalar baxımından təyin edilir. Onun fəaliyyətinin effektivliyi müəssisənin real iqtisadi müstəqilliyini, rəqabətəmə qabiliyyətini, daxili və xarici bazarlarda vəziyyətini təmin edən idarəetmə fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır. Hal-hazırda müəssisələrdə aparılan mühasibat (maliyyə) ucotu idarəetmənin bütün mərhələlərində idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslərin idarəetmə üçün tələb olunan informasiya ilə təmin edə bilmir. Maliyyə ucotu özünün spesifik xarakterinə görə bazar münasibətləri şəraitində daxili idarəetmə üçün tələb olunan strategiya və taktikanı hazırlamaq üçün lazım olan informasiyanı verə bilmir.

5. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalının zərərsizliyi onların fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi, genişləndirilməsi, istehsal prosesinin dəyişdirilməsi, müflisləşməsi və xüsusi vəsaitin azalmasının qarşısının alınması üçün zəruri şərtidir. Bu səbəbdən də sahibkarlar məhsul, iş və xidmətlər istehsalına başlamazdan, malalanlarla müqavilə bağlamazdan, sifarişlər qəbul etməzdən, habelə buna planı tərtib etməzdən əvvəl, həmçinin daxili və xarici bazarlarda mənatın məzənnəsi dəyişdikcə, həm bütövlükdə məhsul, iş və

xidmətlər istehsalının, həm də ayrı-ayrı məhsul çeşidləri üzrə istehsalın zərərsizliyini təyin etməlidir.

6. Bazarın formalaşması və onun nizamlanması metodlarının hazırlanması bazar elementlərinin – tələbat və qiymətlərin qarşılıqlı asılılığını və əlaqələrini aşkar edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu sistemin hər bir elementi hər an dəyişilir və isthsal, məsrəflər və gəlirlərdən asılı olur. Müəssisələrdə istehsalın zərərsizliyinin təhlili istehsalın həcmnin satışdan alınan gəlirin, xərclərin və xalis mənfəətin dəyişilməsi arasında asılılığı öyrənmək məqsədilə aparılır. Bu halda məhsul buraxılışının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Çünki, bu təhlil müəssisə rəhbərliyinə istehsalın həcmnin kritik (ölü) nöqtəsini təyin etməyə imkan verir. Məhsul satışından bütün gəlir həmin məhsulun istehsal məsrəflərinə bərabər halda kritik nöqtə hesab olunur.

7. Müəssisədə istehsalın zərərsizliyinin təhlili qısa bir zaman ərzində satışın həcmi, xərclər və mənfəət arasında asılılığını təyin etməyə imkan verir. Təhlilin nəticələrinə istinad etməklə tövsiyələr hazırlanan dövr həmin dövrdə müəssisədə mövcud olan istehsal gücü ilə məhdudlaşır. Beynəlxalq praktikada, xüsusilə də qərb ölkələrinin təcrübəsində istehsalın həcmnin kritik nöqtəsini təyin etmək üçün tənlik (bərabərləşdirmə), marjinal gəlir və qrafika metodlarından istifadə edilir. Qrafika metodu Qərb ölkələrində zərərsizlik nöqtəsinin, mənfəətliliyinin təyin edilməsində, habelə mənfəətə daimi və dəyişən xərclərin, qiymətlərin, satışın həcmnin dəyişilməsinin təsirinin hesablanmasında ən çox istifadə olunan metodlardan biridir. Bu metod reallaşdırılan məhsula aid xərc və gəlirlərə, zərərsizlik nöqtəsi və mənfəətə, reallaşan məhsulun həcminə dair göstərişlərin əyaniliyini təmin etməklə yanaşı, qarşılıqlı əlaqələri və asılılıqları əyani surətdə təsvir edir. (qrafiklərin köməyi ilə). Bu metodda kritik nöqtənin təyin edilməsinə dair qrafikləri quran zaman iqtisadi və mühasibat modellərindən istifadə edilir.

8. Müəssisələr istehsal etdiyi məhsula, gördüyü işlərə, göstəriləyi xidmətlərə tələbatı, habelə istehsalat və sosial inkişafının təmin edilməsi, onun işçilərin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsi zərurətini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Bütün bunlar idarəetmə qərarları hazırlamaq və icra etməklə tənzimlənir. Sahibkarlıq fəaliyyətində idarəetmə qərarları plan, normativ, texnologiyə, ucot və analitik informasiyalardan istifadə etməklə aparılan təhlilin

nəticələrinə istinad etməklə hazırlandıqda daha təsirli, icra mexanizmi isə asan olur. İdarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət və işlərin gedişatı zamanı onların tənzimlənməsi operativ ucot məlumatlarını müvafiq plan, normativ məlumatları ilə təmin edilir. Müəssisənin gələcək inkişafının planlaşdırılması və koordinasiya edilməsi də ucot informasiyası əsasında xüsusi təhlil üsullarının köməyi ilə aparılan analitik hesablamalara əsaslanır. Deməli, bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin təkmilləşdirilməsində, eləcə də həm sahibkarların həm də dövlətin mənafeyi baxımından tamamilə yenidən qurulması idarəetmə təhlilinin təşkilini, təhlilin təşkili isə onu lazım olan informasiya ilə təmin edən idarəetmə ucotu təşkili və aparılmasını tələb edir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı. “Hüquq ədibiyyatı” 2007. 776 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı. “Hüquq ədibiyyatı” 2011. 414 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» qanunu. Bakı, 2004.
4. Azərbaycan Respublikasının «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunu. Bakı, 1997.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş “2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram”
6. D.A.Bağirov. Vergi nəzarəti. Dərslik. Bakı- 2006. 412 səh.
7. H.A. Cəfərli. İqtisadi təhlil. Dərslik. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı-2009. – 560 səh.
8. H.A.Cəfərli. Təssərüfat subyektlərində maliyyə sabitliyinin amilli təhlili. Metodik vəsait. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı-2011. – 67 səh.
9. H.A.Cəfərli., L.V.Məmmədova. İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlili. Metodik vəsait. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı-2013.- 32 səh.
10. H.A.Cəfərli. Maliyyə nəticələrinin təhlili. Metodik vəsait. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı-2015.- 55 səh.
11. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. “Maliyyə təhlili”. Dərslik: Bakı, “CBS”, 2012. 246 s.
12. Исмаилов Н.М. «Формирование финансовых результатов: учетно-аналитические аспекты». Монография. «Элм». Баку-2012. 560 с.
13. Исмаилов Н.М. Анализ финансовых результатов предприятий (фирм) в условиях рыночных отношений // Финансы и учет, 12, 2001,с.15-21; 1, 2002, с.10-14; 2, 2002, с. 22-28.

14. Муслимов С.Я., Юзбашев Ч.Р., Мамедова А.К., Аббасова С.А. Теория экономического анализа, Баку, 2003.
15. Юзбашев Ч.Р. Экономический анализ, Учебное пособие, Баку, 2006.
16. Аббасов С.А. Преспективный экономический анализ. Учебное пособие. Баку, 2005.
17. Абрютин М.С. Экспресс-анализ бухгалтерской отчетности: Методика. Практические рекомендации. – М.: Изд-во ДИС, 1999. – 258 с.
18. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп.–М.: Изд-во «Дело и сервис», 1999. – 160 с.
19. Астахов В.П. Анализ финансовой устойчивости фирмы и процедуры, связанные с банкротством.–М.:Изд-во «Ось-89», 1996. – 166 с.
20. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник.–4-е изд., доп.и перераб. –М.: Финансы и статистика, 1998. – 416 с.
- 21.Вакуленко Т.Г.,Фомина Л.Ф. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений. – СПб.:Издательский Торговый Дом «Герда», 1999. – 160 с.
22. Вакуленко Т.Г.,Фомина Л.Ф. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений. –СПб.: Издательский Торговый Дом «Герда», 2001. – 288 с.
23. Веснин В.Р. Основы финансового анализа и финансового менеджмента на предприятиях в условиях рынка. – М.: Знание, 1995. - 62 с.
24. Глазов М.М. Методика финансового анализа: новые подходы. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1996. - 164 с.
25. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности: Учебное пособие. –М.:Изд-во «Дело и сервис», 2003. – 336 с.
26. Ефимова О.В. Финансовый анализ. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Бухгалтерский учет, 2002. – 528 с.
27. Ковалев А.И., Привалов В.П. Анализ финансового состояния предприятия. –2-е изд., перераб. и доп.–М.: Центр экономики и маркетинга, 1997. – 256 с.

28. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. Гриф - М.: ИНФРА-М, 2013
29. Абдукаримов И.Т. Финансово-экономический анализ хозяйственной деятельности коммерческих организаций: анализ деловой активности.-М.: Инфра-М,2012.